

Erken cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğine katkı: Yeni yaklaşımlar, yeni kaynaklar*

YİĞİT AKIN**

Erken cumhuriyet dönemi emek tarihi ile ilgili neden bu kadar az şey biliyoruz? Donald Quataert'in Osmanlı emek tarihi için sorduğu soruyu,¹ pekâlâ erken cumhuriyet dönemi² için de sorabiliriz. Gerçekten de bugün 20. yüzyılın ilk yarısında bu topraklarda mevcut olan emek gücünün varlığı, niceliği, niteliği ve bu emek gücünün sosyal ve kültürel tarihine dair bildiklerimiz ancak "cim karnında bir nokta" kadar. Daha da vahimi, hem geçmişte yapılmış çeşitli çalışmaların ortaya koydukları karşısında, artık erken

(*) Bu yazı hakkındaki fikir ve eleştirilerini benimle paylaşan Dr. Cengiz Kırılı, Hande Özkan, Nilay Özok, Can Nacar, Serdar Öztürk, Erol Ülker, Sinan Yıldırım ve Günhan Börekçi'ye teşekkür ederim.

(**) Ohio State University, Tarih Bölümü.

- 1 Donald Quataert, "Social History of Labor in the Ottoman Empire", *The Social History of Labor in the Middle East* içinde, (der.) Ellis Jay Goldberg, Westview Press, Colorado, 1996, s. 21.
- 2 Cumhuriyet dönemi tarihçiliğinde, erken Cumhuriyet yıllarını ele alan araştırmaların tarihsel alt sınırının 1923, üst sınırının ise çok partili rejime geçişi simgeleyen 1946 veya 1950 yılları olarak seçilmesi kolaylıkla kabul edilen bir âdet olagelmıştır. Şüphesiz ki Türk siyasi tarihi açısından önemli olan bu senelerin, tarihin istisnasız her alanı için kilometre taşı olarak tespit edilmesi, araştırılan konunun kendi dinamiklerinin ve dolayısıyla kendi özgün gelişiminin göz ardı edilmesi anlamına gelir. Öte yandan bu yılları tarihsel sınırlar olarak seçmek, araştırılan konuyu siyasi tarihin ve düşünce tarihinin paradigmatları arasına hapsedmek tehlikesini de içermektedir. Emek tarihçiliğinin siyaset bilimi terminolojisi içine tamamen gömülmesi ile sonuçlanabilecek bu süreç, emek tarihçiliğinin analitik özelliklerinin erozyona uğramasını da beraberinde getirecektir. İktisadi ve siyasi gelişmeler emeğin tarihini her zaman doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyen faktörler arasında olmuştur. Ancak emek tarihindeki gelişmelerin ekonomik ve siyasi değişkenlere bu boyutta indirgeniyor olması, emek hareketini etkileyen diğer değişkenlerin ihmal edilmesine ve uzun dönemli bazı süreçlerin gözden kaçmasına yol açabilir. Bu yüzden bu yazı boyunca erken cumhuriyet döneminden kastedilen Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlanıp şehirlerde ve taşrada yeni bir emek kompozisyonunun ortaya çıkmasıyla başlayan ve çeşitli siyasi, iktisadi ve politik faktörlerin emek gücünü nitelik ve nicelik olarak büyük değişimlere uğrattığı 1950'lerin ikinci yarısına kadar uzanan zaman dilimidir.

cumhuriyet dönemi emek tarihine dair “keşfedilecek” yeni bir şey kalmadığı fikrinin son derece yaygın oluşu, hem de bütün dünyada emek tarihçiliğinin bir akademik alan olarak çekiciliğini yitirmesine yol açan koşulların Türkiye’de de etkili olması yüzünden alanın hakettiği ilgiyi bir türlü görememesi. Bu yazı, bu ve buna benzer kaygılardan hareket ederek dönemin emek tarihine ait bazı enstantaneler göstermeyi, gözden kaçmış bazı kaynakları ve yeni ortaya çıkmış arşiv belgelerini kullanarak erken cumhuriyet emek tarihçiliğinin kanıksanmış açmazlarına işaret etmeyi amaçlamaktadır. Bu haliyle yazı, bir takım kesin cevaplar bulmaktan çok ilerideki çalışmalar için yeni sorular formüle etmeyi hedeflemektedir.

Ancak başlamadan belirtmek gerekir ki erken cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğinin zayıflığı, emek tarihçiliğinin bugün bütün dünyada karşı karşıya olduğu yapısal problemlerle yakından ilişkili olup, sadece bu yazıda önerilen alternatif bakış açısıyla çözülemeyecek kadar karmaşık bir durum arz etmektedir. Emek tarihçiliği, 1970’lerin sonlarından itibaren yaşanan politik ve iktisadi dönüşümlerin sonucu olarak bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’de de prestij kaybına uğramıştır. Emek tarihine 1970’lerin ortalarından beri artan ilgi, 1990’ların ikinci yarısına gelindiğinde dramatik bir düşme eğilimi içine girmiştir. Ağır sanayinin Batı Avrupa’da ve Kuzey Amerika’da yoğun ve etkili yöntemlerle tasfiye edilmesi süreci ve bununla doğrudan bağlantılı bir şekilde klasik şehirli işçi sınıfının demografik olarak erimesi, Thatcher’ın ve Reagan’ın savaş sonrasında kurulan sistemin kazanımlarına karşı yönelttiği ağır saldırı, işçi hareketinin bütün dünyada zayıflaması ve buna mukabil feminizm, çevrecilik gibi yeni sosyal hareketlerin ivme kazanması ve nihayet reel sosyalizm pratiğinin 1989/91 süreciyle birlikte iflas etmesi, sınıf politikalarının olduğu kadar bir sosyal kategori olarak sınıfı merkezine alan sosyal bilimler anlayışının da yaygın olarak sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Bu dönem, sınıf analizinin artık eskisi kadar açıklayıcı olmadığına hatta sosyal teori açısından giderek engelleyici bir nitelik kazanmaya başladığının sıklıkla dile getirildiği bir dönemdir.³ Geleneksel olarak güncel politikayla son derece yakın bir ilişki içinde olan emek tarihçiliği bu gelişmelerden doğrudan etkilenmiştir. Günceli açıklamakta yetersiz kaldığı iddia edilen sınıf analizinin geçmişi açıklamaktaki

3 Alaine Tourainé, *L’après Socialisme*, B. Grasset, Paris, 1980; André Gorz, *Farewell to the Working Class: An Essay on Post-Industrial Socialism*, South End Press, Boston, 1982. (Türkçesi: André Gorz, *Elveda Proletarya*, AFA Yayınları, İstanbul, 1986.) Bu dönüşümün emek tarihçiliği üzerinde yarattığı “depresyon etkisi” için bkz. Michael Schneider, “In Search of a ‘New’ Historical Subject: The End of Working Class Culture, the Labor Movement, and the Proletariat,” *International Labor and Working-Class History*, sayı 32, 1987, s. 46-58; Ira Katznelson, “The Bourgeois Dimension: A Provocation,” *International Labor and Working-Class History*, sayı 46, 1994, s. 7-32

başarısının da sorgulanması, emek tarihçiliğinin sosyal bilimler içerisindeki meşruiyetinin ciddi bir erozyona uğramasına yol açmış, bir zamanların cazibe merkezi olan bu alan akademik dünyadaki çekiciliğini dramatik bir şekilde yitirmeye başlamıştır.⁴ Erken cumhuriyet emek tarihçiliğinin mevcut zayıflığı ve bu zayıflığı giderecek açılımlar üretmemesi, emek tarihçiliğinin evrensel kriziyle doğrudan ilişkilidir. Aşağıda tartışacağım öneriler, bu gerçeği her zaman göz önünde bulundurarak alanın kendi içindeki metodolojik ve epistemolojik açmazlara işaret etmeyi amaçlamaktadır.

I

Erken cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğinin görece zayıflığının, biri tarih yazımıyla, diğeri de kullandığı tarihsel kaynaklarla ilgili olmak üzere başlıca iki sebebi vardır. Erken cumhuriyet dönemi Türkiye tarihçiliği, siyasi elitleri tarihsel anlatının merkezine mutlak surette yerleştiren bir tarihçilik anlayışından musdariptir.⁵ Ne Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet'in ilanını Osmanlı geçmişinden kesin bir kopuş olarak tahayyül eden historiografik gelenek, ne de iki dönem arasındaki benzerliğe ve sürekliliğe vurgu yapan yaklaşım, geçmişe ilişkin kurgularında, modernleştirici seçkinlerden başka bir tarihsel aktöre yer ayırmamıştır. Birbirleriyle taban tabana zıt görünen bu iki tarihyazımı anlayışı, sıradan insanları ve onların deneyimlerini, tarihsel anlatıdan dışlamak noktasında büyük bir benzerlik gösterir.

Ancak erken cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğinin “sefaleti”,⁶ sadece tarihi modernleştirici elitlerin ve modernleştirme çabalarına maruz kalan (ve çoğu zaman buna direnen) halk kitlelerinin hikâyesi olarak kurgulayan “büyük anlatıların” hegemonyasından kaynaklanmaz. Genellikle resmî tarih anlatısına muhalefet etmek amacıyla ortaya çıkmış emek tarihi literatürü de bu elit-merkezli anlatıyı iki şekilde yeniden üretmiştir. Bir yandan, emek tarihçileri emeğin tarihini yazarken emeğin kendisi ve üretildiği ta-

4 Bu tartışmanın 2000'li yılların başındaki geçerliliğini tartışan ufuk açıcı iki çalışma için bkz. Geoff Eley ve Keith Nield, “Farewell to the Working Class?” *International Labor and Working Class History*, sayı 57, Bahar 2000, s. 1-30; Jürgen Kocka, “How Can One Make Labour History Interesting Again?”, *European Review*, cilt 9, sayı 2, 2001, s. 201-212.

5 Henüz Cumhuriyet dönemi tarihçiliğinde izleri görülme de, son 10-15 yıl içerisinde Osmanlı tarihçiliği alanında siyasi/askeri elitler merkezli anlatıyı aşmak yönünde kaydedilen önemli gelişmelerin altını burada çizmek gerekiyor. Genel bir değerlendirme için bkz. Donald Quataert, “Ottoman History Writing at a Crossroad”, *Turkish Studies in the United States* içinde, Donald Quataert ve Sabri Sayarı (der.), Indiana University Press, Bloomington, 2003, s. 15-30.

6 Emek tarihçiliğimiz ile ilgili olarak Yüksel Akkaya'nın yaptığı “sefalet” tespitine katılmamak elde değil. Yüksel Akkaya, “Türkiye’de Emek Tarihinin Sefaleti Üzerine Bazı Notlar”, *Toplum ve Bilim*, sayı 91, Kış 2001-2002, s. 285-294.

rihsel süreç dışındaki bütün faktörlerin önemini aşırı şekilde vurgulamışlar; fakat emeğin ve emekçinin kendisine gereken dikkati göstermemişlerdir. Bu durum, erken cumhuriyet dönemi emek tarihi literatürünün, büyük ölçüde devletin emeğe yönelik politikalarının tarihi olarak gelişmesine sebebiyet vermiştir. Sıradan işçiler bu anlatıda yer almışlarsa da, siyasi elitlerin emeğe dair politikalarının nesnesi olarak, kendi öznellikleri olmayan, üretim sürecinin pasif faktörleri şeklinde yer almışlardır.⁷

Öte yandan, emek tarihçileri, “emek tarihini” sadece dar anlamıyla ele almışlar, işçilerin kolektif hareketlerine, kurdukları organizasyonlara, liderlerine, siyasi partilerine yoğunlaşmışlardır.⁸ Bu eğilim, sendikalar ve siyasi oluşumlar etrafında örgütlenen şehirli sanayi işçilerinin, ilerlemenin ve sosyal dönüşümün esas aktörü olarak anlatılmasına, toplumun ve emek gücünün bunun dışında kalan kesimlerinin bir anlamda göz ardı edilmesine yol açmıştır. Geç Osmanlı emek tarihçiliğinde olduğu gibi erken cumhuriyet emek tarihçiliğinde de, demiryollarında, fabrikalarda ve tersanelerde istihdam edilmiş olan işçilerin genel emek gücü içerisindeki oranını ve toplumsal rolünü öne çıkarma eğilimi hakimdir. İşçi sınıfının en bilinçli kesimini oluşturduğu varsayıldığı için bu işçilere, emek tarihçiliği çalışmalarında ayrıcalıklı bir yer verilmiştir. Dolayısıyla bu kesimin yoğunlaştığı işçi örgütlenmeleri, sendikalar, sol partiler ve onların örgütlediği toplumsal eylemler erken cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğinin ağırlık merkezini teşkil etmiştir.⁹ Ne var ki bu literatür Türkiye’de işçi hareketinin ana hatlarını ortaya

7 Örneğin Mehmet Şehmus Güzel, “İkinci Dünya Savaşında İşçiler ve Sermaye”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 150, Aralık 1992, s. 31-41; Erdal Yavuz, “The State of Industrial Workforce, 1923-40,” *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950* içinde, Donald Quataert ve Erik J. Zürcher (der.), I.B. Tauris Publishers, Londra, 1995, s. 95-125; Mehmet Şehmus Güzel, “Capital and Labor During World War II,” *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950* içinde, Donald Quataert ve Erik J. Zürcher (der.), I.B. Tauris Publishers, Londra, 1995, s. 127-145; Yıldırım Koç, “1947 Sendikalar Yasası”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 121, Temmuz 1990, s. 10-14; Yıldırım Koç, “Ereğli Kömür Havzası ile İlgili Yasalar” *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 118, Nisan 1990, s. 12-16. Quataert ve Zürcher’in kitabının Türkçesi İletişim Yayınları tarafından yayınlanmıştır: Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (der.), *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

8 “Emek tarihinin” Marcel van der Linden’e göre iki anlamı vardır. Dar anlamıyla “emek tarihi,” emekçilerin inisiyatifile ortaya çıkmış olan sosyal hareketlerin tarihidir. Emekçilerin kurdukları ya da katıldıkları teşkilatlar, siyasi partiler ve emekçilerin kolektif eylemleri bu literatürün ağırlık noktasını oluşturur. Öte yandan, geniş anlamıyla “emek tarihi,” aile hayatından, boş zaman aktivitelerine, din anlayışlarından kullandıkları dile kadar emekçilerin hayatını oluşturan bütün boyutları kapsar. Marcel van der Linden, “Labor History,” *The International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Neil J. Smelser ve Paul B. Baltes (der.), Elsevier, Amsterdam ve New York, 2001.

9 Bu literatürün bir bölümü özellikle Milli Demokratik Devrim-Sosyalist Devrim kamplaşmasında, -kaba- ca söylessek- Türkiye’de bir proleterya devriminin tarihsel koşullarının mevcut olduğunu gösterme çabasındaki Sosyalist Devrim kampına yakın tarihçiler tarafından üretilmiştir. Örneğin Oya Sencer, *Tür-*

koyarken, erken cumhuriyet dönemi işçi sınıfının sosyal tarihini anlamamız noktasında sınırlı bir katkıda bulunmuştur.

Erken cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğinin *hareket tarihi*¹⁰ olarak gelişmesi, işçilerin ve işçi sınıfının tarihsel anlatıda özcü ve indirgemeci bir şekilde kurgulanmasını da beraberinde getirmiştir. Sendikalar, grevler ve buna benzer diğer kolektif eylemlere yoğunlaşan emek tarihçileri, işçi sınıfını, üyeleri tamamıyla aynı duygu ve düşünceleri paylaşan, tarihsel olarak ortak bir hedefe doğru ilerleyen, homojen bir bütün olarak resmetmişlerdir. Bu yüzden, hepsi değilse bile erken cumhuriyet dönemi emek tarihi çalışmalarının büyük bölümü içkin bir ereksel (teleolojik) karakter taşır; büyüyen ve giderek bilinçlenen işçi sınıfı, kapitalist düzeni yıkacak ve yerine kapitalist sömürü ilişkilerinin olmadığı yeni bir dünya kuracaktır. Ortaya koyduğu tarihsel bilgi önemli olmasına rağmen, bu katı teleolojik karakteri yüzünden *hareket tarihçiliğinin* analitik derinliği sınırlı kalmıştır.

Erken cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğinin “sefaletine” neden olan bir diğer etken, hem sendikalar ve benzeri teşkilatlarda örgütlenmiş işçilerin, hem de bu kesim dışında kalan emekçi kitlelerinin tarihinin neredeyse tamamen emek istatistiklerine indirgenmiş olmasıdır.¹¹ Mevcut emek istatis-

kiye’de İşçi Sınıfı (Doğuşu ve Yapısı), Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1969; Hakkı Onur, “1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler”, *Yurt ve Dünya*, sayı 2, Mart 1977, s. 277-295. 1970’lerin politize ortamında bu yöndeki üretimin ve yabancı dillerde yapılmış yayınların Türkçe’ye çevirilerinin hızlandığını görüyoruz. Örneğin Dimitir Şişmanov, *Türkiye’de İşçi ve Sosyalist Hareketi-Kısa Tarih (1908-1965)*, Belge Yayınları, İstanbul, 1978; A. Snurov, *Türkiye Proleteryası*, Yar Yayınları, İstanbul, 1973; Y.N. Rozaliev, *Türkiye Sanayi Proleteryası*, Yar Yayınları, İstanbul, 1974; Y.N. Rozaliev, *Türkiye’de Sınıflar ve Sınıf Mücadeleleri*, Belge Yayınları, İstanbul, 1979; *Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi*, TİB Yayınları, Ankara, 1976; Radmir Platonovich Kornienko, *The Labor Movement in Turkey (1918-1965)*, US Department of Commerce, Washington, 1967. Daha sonraki dönemde de emek tarihçiliğinin ana ekseninin değiştiğinden söz etmek mümkün değildir. Bazı önemli örnekler için bkz. M. Şehmuz Güzel, *Türkiye’de İşçi Hareketi (1908-1984)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996; Yüksel Akkaya, “İstanbul’da İşçi Hareketleri”, *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi* cilt 2 içinde, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998; Yavuz Selim Karakışla, “The 1908 Strike Wave in the Ottoman Empire”, *Turkish Studies Association Bulletin* 16, Eylül 1992, s. 153-177; M. Şehmuz Güzel, “Cumhuriyet Türkiye’de İşçi Hareketleri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* cilt 7 içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984, s. 1848-1876.

10 *Hareket tarihi* deyimini Edmund Burke III’den ödünç alarak kullanıyorum. Edmund Burke III, “The History of the Working Classes in the Middle East: Some Methodological Considerations”, *Workers and the Working Classes in the Middle East* içinde, Zachary Lockman (der.), State University of New York Press, Albany, 1994, s. 303-319.

11 Bu tarzın erken fakat yetkin bir örneği Kıvılcımlı’nın *Türkiye İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı* adlı çalışmasıdır. Hikmet Kıvılcım, *Türkiye İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı, Birinci Kitap, Sayı, Topoğrafya, Kadın ve Çocuk*, 1935, İstanbul. Ayrıca bkz. M. Bülent Varlık, “İzmir’de İşçi Sınıfının Maddi Varlığı”, *Tarih Çevresi*, sayı 15, Mart/Nisan 1995, s. 15-19; Yıldırım Koç, “Türkiye’de Ücretli İşgücü (1923-1946)”, *Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Tarihi* içinde, Türkiye Yol-İş Sendikası Yayınları, Ankara, 1996, s. 88-97. Fakat bu eleştiri özellikle yukarıda 7. dipnotta adı geçen yabancı yazarların yayınları için yerinde olacaktır.

tiklerinin sunduğu bilgiler ve istatistikler çerçevesinde oluşturulmuş kategoriler herhangi bir sorgulamaya tâbi tutulmadan rahatça kullanılmıştır. Oysa örneğin 1936 ve sonrasındaki istatistikler sadece İş Kanunu çerçevesindeki işyerlerini ve bu işyerlerinde çalışan işçileri kapsamıştır. 10'dan daha az işçi çalıştırdığı için pek çok küçük işletme istatistiklerin sunduğu sayısal analizin dışında kalmıştır.¹² Öte yandan sadece istatistiklere dayanan bir emek tarihi yazmak, işçiler arasında birbirinden radikal biçimde farklı temayül ve pratikleri görmezden gelmeye, işçilerin birbirinden çok farklı koşullarda ortaya çıkmış deneyimlerini sayılara ve katı modellere indirgemeye hizmet etmiştir. İstatistikleri merkeze alarak emek tarihi yazmak, tarih dışı ve soyut bir işçi sınıfı manzarasının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Tarihselleştirilmeyen soyutlamalar ise işçilerin ve onların kimi zaman birbirinden çok farklı "hikâyelerinin" tarihsel anlatıdan dışlanmasını, bunun yerine tarihinin kendi kurgusunun merkeze taşınmasını beraberinde getirmiştir.¹³

Erken cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğinin analitik derinliğini artırmak ve bu alandaki üretkenliği geliştirmek için yapılması gereken, söz konusu dönem boyunca değişik evrelerden geçen emekçi kitleleri homojen bir bütün olarak ele alma eğilimini sorgulamak olmalıdır. İşçiler ve aileleri, aralarında etnik, dinsel ve ekonomik farklılıkları barındıran, farklı motivasyon, çıkar ve dünya görüşüne sahip olabilen heterojen bir kitle olarak tahayyül edilmelidir. Bunun da ötesinde altyapı-üstyapı ikiliğine düşmeden, sektörel ve bölgesel farklılıkların ve hatta yerel şartlardan kaynaklanan çeşitliliğin, işçilerin iş ilişkilerine, çalışma şartlarına ve ücretlere gösterdiği tepkiyi değişik şekillerde etkilediği de hesaba katılmalıdır. Aynı bölge ve aynı sektördeki iki ayrı işletmede bile işçilerin tepkilerinin farklı olabileceği varsayılmalı, bu farklılığı doğuran sebepler ve bunların sınıf bilincinin oluşumundaki etkileri üzerine yoğunlaşılmalıdır.¹⁴ Özellikle büyük araştırma birimleri üzerinde çalışırken ye-

12 Özellikle İş Kanunu'nun ilk uygulanmaya başladığı zamanlarda işverenler kanunun yaptırımlarından kaçınmak için aynı atölyeyi birkaç parçaya ayırma, esas atölyeleri bodrum katlarına taşıma ve üst katlarda göstermelik tezgahlar bırakma gibi "dahiyane" çözümler üretmişlerdir. Bu yüzden emek istatistikleri, tarım işçilerini kapsam dışı bırakırsak bile çalışan nüfusun küçük bir kısmını kapsamaktadır. İşverenlerin İş Kanunu'nu uygulamamak için buldukları çözümler çeşitli raporlarda ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Bkz. *Bazı Bölgelerdeki Fabrika, İşyerleri ve İşçilerin Genel Durumu Hakkında BMM Çalışma Komisyonu'ndan Bir Grupun Hazırladığı Rapor*, 30.12.1947, BCA CHPK 490..01/728.495.5.

13 Tarihinin anlatımı ve tarihin öznelinin gerçek, yaşanmış deneyimleri arasındaki eşitsiz ilişkinin eleştirisi için bkz. Arif Dirlik, "Culturalism as Hegemonic Ideology and Liberating Practice", *The Postcolonial Aura, Third World Criticism in the Age of Global Capitalism* içinde, Westview Press, Boulder, 1997, s. 23-51.

14 Tarihsel olarak bu farklılıklar bir işletmede işçilerin işverene karşı daha sadık ve daha uysal olmalarını sağlarken, bir diğerinde işçileri daha militan kılabilir. Örneğin Zonguldak maden bölgesi ile

rel şartlardan kaynaklanan farklılıkları dikkate almak ve işçilerin değişik şartlarda gösterdikleri çeşitli tepkileri tek ve monolitik bir bütün içinde eritmekten kaçınmak gerekmektedir.

II

Erken cumhuriyet emek tarihçiliğinin zayıflığına neden olan belli başlı ikinci etken, tarihsel kaynakların yetersizliği ya da daha doğru bir ifadeyle mevcut kaynakların yetersiz kullanımınıdır. Gazeteler, dergiler ve işçilerin bıraktıkları günlük, mektup gibi şahsi dokümanlar dışında, emek tarihçiliği geleceğinde en sık yararlanılan üç tip kaynaktan söz edilebilir: Birinci grup kaynak işçi örgütlenmeleri, sendikalar ve sol partiler tarafından tutulan kayıtlar ve dokümanlardan oluşur. Özel kuruluşlar ya da kamu kuruluşları tarafından kendi bünyelerindeki emek gücüne dair tutulan kayıtlar, emek tarihçiliği için ikinci ana kaynak grubunu teşkil eder. Üçüncü grup ise çeşitli sebeplerle işçilerin işyerindeki ve işyeri dışındaki hayatlarını ve/veya örgütlü işçi hareketini takip etmek, hareketin içindeki muhalif unsurları bastırmakla görevli kurumların kayıtlarıdır. Çalışma bakanlıkları, sağlık ve iş güvenliği büroları, polis ve gizli servisler bu kayıtların kaynağını oluşturabilirler.¹⁵

Erken cumhuriyet dönemi emek tarihçiliği söz konusu olduğunda, yukarıda adı geçen üç gruptan herhangi birinin tam anlamıyla kullanıldığından bahsetmek mümkün değildir. Emek tarihiyle ilgili arşiv niteliği olan bütün kaynakların ya geri dönüşüme gönderilerek yok edilmiş ya da yangın, sel ve insanların ilgisizliği gibi felaketler neticesinde yok edilmiş olduğu, emek tarihçileri arasında genel olarak kabul edilmiş bir sorundur.¹⁶ Türkiye’de özellikle 1960’lara gelene kadar sendikaların, yardımlaşma derneklerinin ve sol/sosyalist partilerin düzenli bir arşiv tutma geleneği ya hiç olmamıştır ya da arşiv malzemesi niteliğindeki çeşitli dokümanlar gerek doğal sebepler-

---

ilgili müfettiş raporları, raporların niteliği her zaman tartışmaya açık olmakla birlikte, bazen bu tarz bir karşılığı açıkça ortaya koymaktadır. Madenlerde resmî çalışma süresi 8 saat iken fiiliyatta hiçbir yerde 12 saatten aşığına düşmemekte ve bu durum işçiler arasında yoğun şikâyetlere sebebiyet vermektedir. Müfettişlerin topladıkları verilere göre bir tek Kandilli bölgesindeki işçiler çalışma saatlerinden şikâyet etmemişlerdir. İşçiler Kandilli Madenleri’nin yöneticisi İhsan Ayla’nın kendilerine bir “baba” gibi davrandığını ve aralarında iyi bir ilişki olduğunu söylemişler ve diğer madenlerdeki işçilerin aksine idareciler hakkında şikâyette bulunmamışlardır. *Bazı Bölgelerdeki Fabrika, İşyerleri ve İşçilerin Genel Durumu Hakkında BMM Çalışma Komisyonu’ndan Bir Grubun Hazırladığı Rapor*, 30.12.1947, BCA CHPK 490..01/728.495.5.

15 Edmund Burke III, “The History of the Working Classes in the Middle East: Some Methodological Considerations”, s. 303-319.

16 Yüksel Akkaya, “Türkiye’de Emek Tarihinin Sefaleti Üzerine Bazı Notlar”, s. 285-294.

den gerek de polis baskınları neticesinde yok olmuştur.¹⁷ Benzer şekilde polis ve gizli servis arşivlerinin araştırmacılara açık olmaması, özellikle üçüncü grup kaynakların erken cumhuriyet dönemi emek tarihçileri tarafından kullanılmasının önünde büyük bir engel teşkil etmektedir. Ancak özellikle ikinci grup söz konusu olduğunda, muhtemel bütün kaynakların tamamen araştırılıp tüketildiğini söylemek mümkün değildir. Yeni bir emek tarihçiliğine kaynaklık edebilecek arşiv malzemeleri çeşitli vesilelerle ortaya çıkmaktadır. Örneğin Quataert ve Özbek zahmetli bir çalışmadan sonra Ereğli Kömür Madenleri'ne ait muazzam miktardaki belgeyi, kurumun bir köşesine atılmış halde bulmuşlardır.¹⁸ Keza Erol Kahveci yine aynı kurumun daha sonraki dönemlerine ait pek çok malzemeyi gün ışığına çıkarmayı başarmıştır.¹⁹ Benzer şekilde başka kurumların arşivlerinde de emek tarihiyle ilgili tasnif edilmiş ya da edilmemiş zengin kaynakların bulunması ihtimal dahilindedir. Bugün elimizde TCDD, askerî fabrikalar, tersaneler, Bayındırlık Bakanlığı, Ulaştırma Bakanlığı, İETT, ESHOT, TEKEL, MTA gibi pek çok kurum arşivinin emek tarihinin muhtemel kaynakları olarak kabul edilip, bu bakımdan incelendiğine dair herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Oysa bünyesinde büyük ya da küçük işçi topluluklarını barındıran her işletme, o ya da bu sebeple işçilere dair bilgi toplayan her kişi/kurum, emek tarihi açısından bir potansiyel bir kaynak niteliğini taşımaktadır.

Öte yandan ümitli olmak için hâlâ bazı sebeplerimiz var. Başbakanlık Devlet Arşivleri (BDA) ile Özelleştirme İdaresi arasında imzalanan protokol sonucu özelleştirilen devlet kurumlarının arşivlerinin BDA'ya intikâl etmesi güvence altına alınmıştır. Bugün özelleştirme sürecinde kamu iktisadi teşekkülü olma niteliğini kaybetmekte olan Sümerbank, Etibank, SEKA gibi büyük ölçüde 1930'lu ve 40'lı yıllarda kurulmuş endüstriyel işletmelerin zengin arşivleri BDA'ya gelmektedir. Fakat bu malzeme yığını bugün için

17 Bu noktada Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı TUSTAV'ın Türkiye sol tarihine yaptığı katkılara değinmeden geçmek mümkün değildir. TUSTAV 1995'den beri düzenli olarak Türkiye sol hareketinin tarihini aydınlatmaya yönelik kitaplar yayınlamaktadır. Bu yayınların bazıları şunlardır: Süleyman Nuri, *Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine: Uyanan Esirler*, TUSTAV Yayınları, İstanbul, 2002; Mustafa Özçelik, *1930-1950 Arasında Tütüncülerin Tarihi*, TUSTAV Yayınları, İstanbul, 2002; Sinan Dervişoğlu, *Türkiye Komünist Partisi 1926 Viyana Konferansı*, TUSTAV Yayınları, İstanbul, 2004; Yücel Demirel, *Dönüş Belgeleri: TKP MK 1920-1921*, TUSTAV Yayınları, İstanbul, 2004; Daha detaylı bilgi için bkz. www.tustav.org

18 Donald Quataert ve Nadir Özbek, "The Ereğli-Zonguldak Coal Mines: A Catalogue of Archival Documents", *Turkish Studies Association Bulletin*, cilt 23, sayı 1, Bahar 1999, s. 55-67. Bu yazının Türkçe çevirisi için bkz. Donald Quataert ve Nadir Özbek, "Ereğli Kömür Madenleri", *Tarih ve Toplum*, sayı 181, 1999, s. 11-18.

19 Erol Kahveci, "The Miners of Zonguldak", *Work and Occupation in Modern Turkey* içinde, Nadir Sungur, Theo Nichols ve Erol Kahveci (der.), Mansell, Londra, 1996.

tasnif edilmemiş ve kataloglanmamış durumda olup, araştırmacıların kullanımına ne zaman açılacağına ya da açılıp açılmayacağına dair bir bilgi de mevcut değildir. Emek tarihçileri muhtemelen önümüzdeki yıllarda bu malzemeden faydalanabileceklerdir. Ancak emek tarihçileri arşivlerin açılmasını beklemeden, kolektif bir çabayla, ulaşabildikleri bütün kurum ve kuruluşları bu açıdan incelemeli, inceleme sonunda edindikleri deneyimleri ve elde ettikleri sonuçları diğer emek tarihçilerinin yararlanabileceği şekilde sunmalıdırlar.²⁰

III

Mevcut tarihsel kaynakları kullanarak örnek olaylar ortaya koymak ve bu örnek olayları hem Türkiye içinde hem de uluslararası boyutta karşılaştırmalı olarak yorumlamak açısından erken cumhuriyet emek tarihçiliği henüz başlangıç aşamasındadır.²¹ Yazının giriş bölümünde değinilen konjonktürel değişimle birlikte literatürün de kendi içindeki devinimsizlikten dolayı dar sınırlar içerisine hapsedilmesi, emek tarihi alanında genel bir bezginlik duygusunun yaygınlaşmasıyla sonuçlanmış ve neticede emek tarihi üzerine genellemelere dayanan ve kaçınılmaz olarak kendini tekrar eden verimsiz bir kanonun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla erken cumhuriyet emek tarihçiliği bugün iki ayrı zorluğun üstesinden aynı anda gelmek, bir yandan emek tarihimize ilişkin analitik derinliği olan, genel kabulleri sorgulayan, kapsamlı monograflar üretirken, diğer yandan da bütün dünyada emek tarihçiliğinin bugün karşılaşmış olduğu evrensel açmazların farkında olup, aynı hataları bile bile tekrarlamamak zorundadır.

20 Bu noktada (biraz naifçe de olsa) emek tarihçilerinin, birbirinden belge ve bilgi saklamakta uzmanlaşmış sosyal bilimcilere örnek olması gerektiğini düşünüyorum. Şu an için mevcut bilgi ve belgeleri ortak kullanıma açmanın akla en makul gelen yolu bir web sitesi tasarlamak ve bu siteye bağlı olarak bir veri tabanı oluşturmak gibi görünüyor. Eğer bu yönde bir ortak irade oluşursa, tasarımların bütün "hammalıyesini" üzerime almaya hazır olduğumu bu yazı vesilesiyle belirtmek isterim.

21 Az sayıdaki istisnadan bazıları şunlardır: Erkan Serçe, "1923 İzmir-Aydın Demiryolu Grevi: Siyasal İktidar, Sermaye ve İşçi Sınıfı Üçgeni Üzerine Bir Deneme", *Toplum ve Bilim*, sayı 66, Bahar 1995, s. 86-105; Yüksel Akkaya, "Yüzyıl Sonunda Çukurova'da Sanayileşme ve Ücretli Emek", *Toplum ve Bilim*, sayı 76, Bahar 1998, s. 144-159; Bülent Varlık, "İzmir'de Tütün İşçilerinin Örgütleri (1910-1953)", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 170, Ağustos 1994, s. 35-42; Daha çok mevcut gazete haberlerini biraraya getirme niteliği taşıyan bir çalışma İsmail Göldaş, *İstanbul İlkokul Öğretmenlerinin Grevi (1920)*, Kardeşler Basımevi, İstanbul, 1984; yine aynı konuyla ilgili olarak Yavuz Selim Karacıkışla, *1927 Adana Demiryolu Grevi*, Şeyda Oğuz (der.), TUSTAV Yayınları, İstanbul, 2005; Doğan Duman, "1954 İzmir Liman İşçileri Grevi", *Toplumsal Tarih*, sayı 16, Nisan 1995, s. 48-51; Çok kısa bir yazı olmasına rağmen içerik olarak son derece önemli bilgiler aktaran Bülent Varlık, "1934 Yılında Bir Grev", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 143, Mayıs 1992, s. 31.

Bu yazının geri kalan kısmında bir çerçeve çalışma programı önermeye ve bu program üzerinden emek tarihçiliğimizin problemleri üzerine düşünmeye çalışacağım. Erken cumhuriyet emek tarihçiliğine yeni bir dinamizm kazandırmak, sosyal ve kültürel yanı ağır basan –ancak politikayı da hiçbir şekilde dışlamayan– bir emek tarihçiliği literatürü oluşturmak için, 1930’larda Birinci ve İkinci Sanayi Planları çerçevesinde ortaya çıkan emek gücünün tarihini yazma projesi iyi bir başlangıç noktası olabilir. Söz konusu dönemde kurulmuş tekstil, şeker, kağıt ve kimya fabrikaları, demir çelik işletmeleri, yeni işletmeye açılan ya da revize edilen madenler, demiryolu ve liman inşaatları gibi büyük endüstriyel projelerin ülkenin ekonomik gündeminde işgal ettiği yeri ve bu sanayileşme hamlesinin tekabül ettiği ideolojik ve politik haritayı son derece ayrıntılı bir şekilde biliyoruz.²² Buna mukabil, aynı projeler dahilinde ortaya çıkan işçilik süreçleri ve bunların tarihsel aktörleri hakkında çok sınırlı bilgimiz var. Hatta bu işletmelerin kurulduğu yerlerde yeniden şekillenen gündelik hayatın sosyal ve kültürel tarihi hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmediğimizi söyleyebiliriz. Oysa sadece Sümerbank Dokuma Fabrikaları kurulup işletmeye alındıktan sonra buralarda çalışanların sayısı 1940’ta 18.560, 1950’de ise 33.610’a yükselmişti.²³ Bütün iktisadi devlet teşekküllerinde çalışan işçilerin sayısı ise 1950’de 73.101 olmuştu.²⁴ Ayrıca bu rakama, özellikle demiryolu ve fabrika inşaatlarında senelerce taşeron usulü çalışan binlerce işçiyi de eklemek gerekir. Aileleri de göz önüne alındığında bunun hiç de ihmal edilebilecek bir nüfus olmadığı açıktır.

Erken cumhuriyetin büyük endüstriyel işletmeleriyle ilgili bilgimiz, bu işletmelerde idare tarafından işçilerin verimliliğini artırmak ve işe devamlarını

22 Bu geniş literatürün tamamını buraya almak mümkün değildir. Bazı örnekler için bkz. Dilek Barlas, *Etatism and Diplomacy in Turkey-Economic and Foreign Policy Strategies in an Uncertain World, 1929-1939*, Brill, Leiden, 1998; Korkut Boratav, “Kemalist Economic Policies and Etatism”, *Atatürk: Founder of a Modern State* içinde, Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (der.), Archon Books, Hamden, 1981, s. 165-191; Nevin Coşar (der.), *Türkiye’de Devletçilik*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995; Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve T.C’nin Birinci Sanayi Planı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1972; Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti’nin İkinci Sanayi Planı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989; Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara, 1988; Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1933-1935)*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara, 1993; İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1983; İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1982; Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınevi, İstanbul, 1986.

23 Zafer Toprak, *Sümerbank*, Sümerbank Holding A.Ş. Yayını, İstanbul, 1990, s. 168. 1950’ye gelindiğinde Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi adı altında birleştirilmiş altı büyük fabrika vardır. Bunlar Bakırköy Bez Fabrikası, Kayseri Bez Fabrikası, Nazilli Basma Fabrikası, Ereğli Bez Fabrikası, Malatya Bez Fabrikası, Adana Bez Fabrikası.

24 *Başbakanlık Devlet Personel Dairesinin Raporu*, aktaran Makal, s. 38.

düzenli kılmak üzere alınmış olduğu söylenen tedbirlerden ibarettir. Ancak zaman içinde bu tedbirlerin normale göre yüksek ücretler ve yüksek hayat standartları sağlayacak uygulamalardan oluştuğu söylemi iktisadi devlet teşekkülleri hakkında bildiklerimizin tamamını oluşturmaya başlamış ve giderek emek tarihi anlatısının merkezine oturmuştur. Örneğin, Korkut Boratav'a göre kamu sektöründe istihdam edilen işçi sınıfı devletle bütünleşmiş olduğu için özel sektörde çalışan ücretlilerin elinde bulunmayan bazı maddi olanaklardan yararlanır.²⁵ Ahmet İnel ise ilk dönem kurulan devlet işletmelerindeki spor tesislerine, revirlere, lojmanlara ve devlet işletmelerinde çalışanların aldığı yüksek ücretlere dikkat çekerek, bu fabrikalarda en alt düzeyde çalışanların bile halk tarafından ayrıcalıklı devlet memurları şeklinde algılandığının altını çizer.²⁶ İnel'e göre bu işletmelerdeki koşullar devlete sadık bir "işçi aristokrasi"sinin oluşmasına sebep olmuştur:

"sınırlı bir sanayileşme süreciyle birlikte sayısı artan ücretli işçi kesiminin, en azından belirleyici bir bölümünün, devlet işletmelerinde istihdam edilmesinin ardında, sınıf olarak varlığı devletle yakından ilişkili, düzeni kabul lenmiş ve hatta kendisini bir ölçüde kurulu düzenle özdeşleştiren bir işçi kesimi yaratma çabaları gözlenir."²⁷

Düzen ve Kalkınma Kıskaçında Türkiye'nin Türkçe baskısı için yazdığı ön-sözde İnel, genel olarak Cumhuriyet dönemi kalkınma deneyiminin, özel olarak ise kamu işletmelerinin salt iktisadi değil aynı zaman son derece siyasi bir süreç olduğunu isabetle tespit eder.²⁸ Ancak aynı siyasallığı işçilere de atfetmeyerek onları devlet politikalarının pasif nesnelere durumuna indirger. Kamu işletmelerindeki işçi sınıfı İnel'in analizinde yarı memur statüsü verilmiş, "devlete tabi ve devlete muhtaç bir işçi sınıfıdır." Yıldırım Koç'a göre ise,

"Mülksüzleşme düzeyinin geriliği, mülksüzleşmiş az sayıdaki nitelikli işçiye günün koşullarında önemli maddi ayrıcalıkların sağlanmasına ve işçi sınıfının bu kesiminin bir işçi aristokrasisine dönüştürülmesine yol açtı... Bu olgu nedeniyle gelişen ve yaygınlaşan kapitalist sömürüye rağmen, bağımsız ve güçlü bir işçi sınıfı hareketi gelişmemiştir."²⁹

25 Korkut Boratav, *Gelir Dağılımı*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1969, s. 162.

26 Ahmet İnel, *Düzen ve Kalkınma Kıskaçında Türkiye, Kalkınma Sürecinde Devletin Rolü*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 228-229.

27 Ahmet İnel, "Devletçiliğin Anatomisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984, s. 422.

28 Ahmet İnel, *Düzen ve Kalkınma Kıskaçında Türkiye*, s. 19.

29 Yıldırım Koç, *Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Tarihi: Olaylar-Değerlendirmeler*, Türkiye Yol-İş Sendikası Yayınları, Ankara, 1996, s. 30.

Ya da M. Şehmuz Güzel'e göre, "Bu dönemde [1930'larda] bu tür işçi-işveren-Devlet ilişkisi içinde işçinin kendini "devlet memuru" gibi saydığına, Devlet'i kendini "iş sahibi yapan Baba" gibi gördüğüne" tanık oluruz.³⁰ Bu minvalde işçiler hakkında söylenenler ile Yakup Kadri Karaosmaoğlu'nun idealize ettiği Türkiye arasında çok da fark yoktur:

"Türk işçileri Avrupa'daki arkadaşlarının bir vakitler bazı bozuk ekonomi ve endüstri devrinde çektikleri mihnet ve meşakkati çekmemektedirler. Zira devletçilik sistemi bunları patron denilen egemen bir efendinin emri altında çalışan ve adına proleterya denilen bir emekçi sınıfı haline gelmekten koruyordu"³¹

Emek tarihçiliği açısından problem, mevcut özneliği sadece devletin özneliğiyle sınırlı kabul etmekten, öte yandan ise resmî ideoloji tarafından büyük ölçüde propaganda vasıtası olarak kurgulanan bilgilerin doğruluğunu başka kaynaklarla karşılaştırıp sınımadan analizi bunlar üzerine inşa etmekten kaynaklanmaktadır.

Oysa gerçek çoğu zaman anlatılanın tam tersi bir yönde tezahür etmiştir. Büyük endüstriyel işletmelerde hayat muhtemelen söylendiği kadar da "neşeli", işçiler de umulduğu kadar rejimle bütünleşme heveslisi değildi. Örneğin, ücretler işçilerin büyük çoğunluğu için tahmin edilenden çok daha düşüktü. CHP Kayseri Bölge Müfettişi, Agâh Sırrı Levend'in raporlarına göre, Sümerbank Kayseri Dokuma Fabrikası'nda saat başı ücretler ortalama 6 kuruştur. Aylık 60-70 lira kazanan işçiler de olmasına rağmen bunlar diğerlerine göre daha nitelikli işçilerdi ve sayıları çok azdı. İşçilerin geri kalanı CHP müfettişinin bile tepkisini çekecek kadar düşük ücretlerle çalışmak zorundaydı.³² Dr. Rebiî Barkın'ın 1949 gibi geç bir tarihte bile Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası'ndaki işçilerin çalışma ve yaşama koşullarına dair verdiği bilgiler bu tezi destekler niteliktedir: Ücretler 1949 yılı 5. ay vasatısına göre azami 130 kuruş, asgari 25 kuruş, vasatı 43 kuruş saat ücretidir. Ancak fabrika personel bürosunun yaptığı bir ankete göre de saat ücreti asgari değer olan 25 kuruştan da az olan en az 232 işçi vardır. Bu işçilerin eline aylık ortalama 81-82 lira para geçmektedir. Rebiî Barkın'a göre, bu durum karşısında:

"bir ailede birden fazla kimse çalışırsa bu ücretle geçinmek imkanı hasıl olursa da tek başına çalışmak mecburiyetinde kalan aileler için geçinmenin çok

30 M. Şehmuz Güzel, "1940larda İşgücünün (İşçilerin) Özellikleri", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 119, Mayıs 1940, s. 18-22.

31 Yakup Kadri Karaosmaoğlu, *Ankara*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, s. 144.

32 Agah Sırrı Levend'in Kayseri bölgesine dair hazırladığı rapor, 15.4.1942, BCA CHPK 490.01/670.258.01

zor olduğu anlaşılır...İşçiler ancak en düşük geçim haddi üzerindedirler ve günlük kaba maaş bile bunların büyük bir kitlesi için güçle temin olmaktadır. Buna ilaveten mesken kiralarının yüksekliği, dar odalarda bütün bir aile efradının izdihamlı iskânı, susuzluk, helalar olmamasına mütevellit pis kokular ve karasinekler her kul için bir zevk ve nimet olarak ihsan olunan hayatı bunlar için bir yük ve mihnet halinde tecelli ettirmektedir.³³

Bu düşük ücretler, Ahmet Makal'ın İstanbul mensucat sanayii ile ilgili olarak Sabahattin Zaim'in verilerinden yola çıkarak 1949 yılı kamu kuruluşları için hesapladığı 450 kuruş/gün değerinin çok altında olup aynı sektörün özel işletmelerindeki 409 kuruş/gün değerinin bile bir hayli altında kalmıştır.³⁴ Öte yandan işçiler arasındaki ücret farklılıkları muhtemelen fabrika içinde keskin bir hiyerarşiye yol açmış ve iş ortamını gerginleştirmiş olmalıdır.

İktisadi devlet kuruluşlarındaki maaşların düşüklüğü işçiler ya da onların temsilcileri tarafından alaycı bir dil kullanılarak çoğu zaman sert bir şekilde eleştirilmiştir. İşçiler fabrikalarda düşük ücret ve kötü hayat şartları sebebiyle yaşadıkları sıkıntıları çeşitli vesilelerle dile getirmiş ve rejime karşı aptıktan olmasa da alttan alta işleyen muhalif bir dil geliştirmişlerdir:

“Tablo deyince, insanın aklına türlü türlü şeyler gelir. Geliri kavi, işi tıkırında mesut kimseler, tabloyu duvarlarını süsleyen rengarenk boyalarla yapılmış manzaralar bilirler...Orta halliler ise, belki tablo sahibi olamadıklarından gazetelerden, mecmualardan kestikleri resimleri çerçeveletip, bir tablo sahibi olurlar...Fakat biz işçilerin müşterek bir tablosu vardır ki, bu bir faciayı tasvir eder ve renksizdir. Tablonun muhteviyatı olan cimriliğin, daha canlı gösterilmesi için boyanmasına lüzum görülmemiştir. Tabloda her işçinin kazancı tayin edilmiş ve ismine de azami ücret tablosu denilmiştir. Çok kıskanç olan ressamı da bunu işçiler için fırçaladığı halde, kullanma ve zevk payını şeflerine vermiş ve nasıl kullanıldığı hususunu da tahkike lüzum görmemiştir...Bir çok hatta bütün işçilerimizin ızdırabına, bedbinliğine, istikbale ait emniyetsizliğine amil olan bu tabloyu, ressamının sanat kudretine hürmeten, arşivde emin bir yere kaldırmak, işçilerimiz güldürecek ve doyuracak bir ücret sisteminin kaleme alınması ve iyi niyetleri ifade edecek bir tablonun yapılması hususunda biraz acele etmek lazım geldiği kanaatındayız.”³⁵

33 Dr. Rebi Barkın, *Nazillî'de İşçilerin Geçim ve Barınma Şartları [’na Dair Rapor]*. Bu rapor M. Görkem Doğan'ın yüksek lisans tezinin eki olarak verilmiştir. M. Görkem Doğan, *Governmental Involvement in the Establishment and Performance of the Trade Unions during the Transition to Multi Party Politics: The Case of the Worker's Bureau of the Republican People's Party*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü, 2003).

34 Ahmet Makal'ın yaptığı hesaplamalar için bkz. Ahmet Makal, “Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu ve Sosyal Politika”, *Toplum ve Bilim*, sayı 92, Bahar 2002, s. 47.

35 Gayretkes, “Tablo”, *Gayret- Kayseri Tekstil Sanayii İşçileri Sendikası [Yayın] Organı*, sayı 28, 21 Nisan 1951, s. 3.

Ücretlere yönelik bu eleştiriler çoğu zaman işçilerin Sümerbank'ın kârlılığından haberdar olduklarını, fakat bu durumun kendi hayatlarına hiçbir şekilde yansımadığını da dile getirmiştir. İşçileri millî kalkınma yolunda seferber olmaya ve devletle bütünleşmeye çağıran resmî söylemle işçilerin kendi gündemi arasındaki bu açı farkı çarpıcıdır:

“İstihsal yüksekte, satış yerinde
Yine zavallıyız, yara derinde
Derdimiz söylenir dillerde dilde
Adalet derdi var, derdim pirimde.

Bizim fabrikamız Sümerbank malı
Çalışan kütleyiz aynı birimde,
Vazife taksimli, bol randımanlı
Adalet derdim var derdim pirimde

...

Kazançlar müsavi dilek yerine
Geçsin, yeter artık, bitsin keder de
Emeller yerine, haklar yerine
Adalet derdim var derdim pirimde.

...”³⁶

Öte yandan altını çizmek gerekir ki, iktisadi devlet teşekkülleri denilince akla gelen lojman ve dinlenme tesisleri gibi olanaklar da çoğu zaman bu işletmelerin ayrıcalıklı personeli için tasarlanmış ve onların kullanımına sunulmuştur. Kalifiye olmayan işçiler, yani “sanatsızlar,” hem bu tip tesislerin kullanımından, hem de yüksek ücret avantajlarından mahrum bırakılmışlardır.³⁷ Yine Rebiî Barkın'ın verdiği bilgilere dönersek, Nazilli Dokuma Fabrikası'nda 2.800 işçi, 280 memur ve müstahdem olmak üzere toplam 3.080 kişi çalışmaktadır. Buna mukabil,

“fabrika lojmanları heyeti mecmuasiyle 265 daire ihtiva etmektedir. Bunların 56 dairesi ahşaptır. Bundan başka 300-350 kişi alacak bekar işçi pavyonları vardır. Lojmanlarda memurlar ve fabrikanın çalıştırılmasında birinci derecede önemli vazifesi olan kalifiye işçi ve ustabaşları iskân edilmiştir. Geriye kalan 2500 kadar işçi şehirde kendine bir mesken aramak mecburiyetindedir.”³⁸

36 Mustafa Kalaycıgil, “Derdim Pirimde”, *Gayret- Kayseri Tekstil Sanayii İşçileri Sendikası [Yayın] Organı*, sayı 34, 9 Haziran 1951, s. 4.

37 Can Nacar tezinde sıradan işçilerin özellikle maden işletmelerinde karşılaştığı zorlukları başarıyla ortaya koymuştur. Can Nacar, *Everyday Experiences of Working Class People in the Second World War Years*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü, 2004).

38 Dr. Rebiî Barkın, *Nazilli'de İşçilerin Geçim ve Barınma Şartları [’na Dair Rapor]*.

Konut problemi taşrada kurulan hemen her fabrikanın problemidir. Sümerbank 1940'ların sonlarına gelindiğinde bile kendi resmî yayınlarında işçi ve memurların mesken ihtiyaçlarının ancak % 20'sini karşılayabildiğini itiraf etmektedir.³⁹ İşçilere konut sağlandığı durumlarda da kiralar ya da diğer masraflar sık sık artırılmış, bu durum işçilerin zaten düşük olan hayat standartlarının giderek kötüleşmesine yol açmıştır. Örneğin, 1951 yılında Sümerbank Genel Müdürlüğü'nün yayınladığı 38 numaralı tamimle evlerin ve bekâr pavyonlarının aylık kirasına, elektrik ve su paralarına yapılan % 100'lük zam oranı karşısında işçiler hem Genel Müdürlüğe hem de devletin idarecilerine karşı inançsızlıklarını şöyle göstermişlerdir:

“... Hayat şartlarımızda henüz bir ilerleme ve aldığımız ücretlerde de halen bir artış olmadığına göre bu durumun bizi ne kadar bunaltıcı duruma soktuğu derhal anlaşılır. Biz, aman geçinemiyoruz, ah hayat ucuzlasa, gelir vergisi tatbik edilse de biraz ferahlasak diye şikayet ve temennilerde bulunurken, zayıf omuzlarımıza bir de bu yükün vurulması, sosyal davalarımızın ne kadar sağlam ellerde bulunduğuna ve bizleri kalkındırmak için ne dereceye kadar çalışıldığına birer delildir.”⁴⁰

Yukarıda tartışılan ücretler ve konut meselesindeki bu örnekler bile, anlamlı sonuçlar elde edip genellemelere varabilmek için daha çok işletmedeki şartları yan yana koymamızı ve karşılaştırmayı yaparken de avantajların kimler için geçerli olduğuna ve ne gibi sonuçlar yarattığına dikkat etmeyi gerektiriyor. Öte yandan iktisadi devlet teşekküllerinde çalışanları bir bütün halinde, “bodrumlarda yaşayanlar”, “yoksulluktan ağızındaki takma dişi sigorta teliyle tutturanlar”⁴¹ ya da onlarca kişilik bekâr koğuşlarında kalanları da dahil ederek bir çırpıda “işçi aristokrasisi” olarak tanımlamaktan da kaçınmak gerekiyor.

39 Sümerbank, *Cumhuriyet'in 25'inci Yılı*, Kulen Basımevi, İstanbul, 1948, s. 54.

40 “Allah Beterinden Saklasın”, *Gayret- Kayseri Tekstil Sanayii İşçileri Sendikası [Yayın] Organı*, sayı 34, 9 Haziran 1951, s. 4. (Bu tamimden anlaşıldığı kadarıyla Sümerbank Kayseri Dokuma Fabrikası'nda işçilere sağlanan konutlar beş odalı iç ev, üç odalı iç ev, yeni dış ev, eski dış ev, yeni bodrum, eski bodrum (büyük, orta, küçük ve borulu olmak üzere), tek kişilik, iki kişilik, dört kişilik ve koğuş halinde bekar pavyonları olarak kategorize edilmiştir. İç ve dış tanımlaması muhtemelen fabrika sınırlarının içinde ve dışında yer alan lojmanları belirtmek için kullanılmıştır. Ancak bu kategorizasyondan da anlaşıldığı gibi fabrika içinde çok değişik gelir seviyeleri ve birbirinden çok farklı hayat standartları mevcuttur).

41 *Gayret Gazetesinde Sümerbank Kayseri Fabrikası elektrikçilerinden Ahmet Şahap Yaykan ile yapılan röportaj*, *Gayret- Kayseri Tekstil Sanayii İşçileri Sendikası [Yayın] Organı*, sayı 34, 9 Haziran 1951, s. 4.

IV

Birinci ve İkinci Sanayi Planları'ndaki fabrikalar sadece ülkenin öncelikli tüketim malları ihtiyacını karşılamak için değil, aynı zamanda taşradaki “geri kalmış” hayatı dönüştürmek amacıyla “kırsal kutuplar” yaratmak hedefine uygun olarak da tasarlanmıştı.⁴² Bazı yabancı gözlemcilerin de tespit ettiği gibi söz konusu fabrikaların öncelikli amacı bölgesel kalkınma ve sosyal dönüşümü gerçekleştirmek, taşranın iktisadi ve kültürel bakımdan gelişmesini sağlamaktı.⁴³ Finansal kârlılık daha sonra gelen bir hedefti.⁴⁴ Bu yüzden fabrikalarda çalışacak işçilerin fabrikanın kurulduğu kırsal çevreden “devşirmek” yoluyla temin edilmesine öncelik veriliyordu. Zaman zaman “devşirme” sistemi sadece fabrikanın kurulduğu bölgeyle sınırlı kalmıyor, bu bölgenin çok uzağındaki yerlerde de uygulanıyordu. İşçilerin eğitilmek ve çalıştırılmak üzere fabrikaya götürülmesi, genellikle köye gelen araçların köy gençlerini ikna etmesi yoluyla,⁴⁵ bazen de işçi adaylarının rızası olmaksızın jandarma zoruyla yapılıyordu.⁴⁶

Ancak devşirme yönteminin fabrikalara iş gücü temin etmenin tek yolu olduğunu iddia etmek doğru olmaz. Kimi zaman şehrin köye nazaran sağladığı avantajlar, çeşitli nedenlere bağlı olarak köyde hayatın güçleşmesi, genellikle söylenti ağı vasıtasıyla şehre ilişkin yayılan renkli ve olumlu tablonun köylü gençler için cazip bir seçenek oluşturması onları şehirlere yönelten diğer faktörlerden bazılarıdır. Sezonluk ya da daimi olarak, köyden şehre göç olgusunu şekillendiren, çeşitli faktörlerin bir kombinasyonudur.⁴⁷ Doğal olarak bu kombinasyonu oluşturan bileşenlerin etkisi kişiden kişiye, yöreden yöreye, kültürden kültüre değişiklik gösterir. Ancak hangi

42 Faruk Birtok, “The Rise and Fall of Étatism in Turkey, 1932-50: The Uncertain Road in the Restructuring of a Semi-peripheral Economy”, *Review*, cilt 8, sayı 3, Kiş 1985, s. 407-438.

43 Stephan Ronart, *La Turquie d'Aujourd'hui*, Librairie Orientaliste, Paris, 1937, s. 152.

44 Richard D. Robinson, *The First Turkish Republic-A Case Study in National Development*, Harvard University Press, Cambridge, 1963, s. 112.

45 Örneğin Muammer Tuksavul Turhal Şeker Fabrikası müdürüken haftada 500 işçinin fabrikadan ayrılıp köyüne döndüğünü, bunların yerine hemen yenilerinin alındığı bilgisini verir. Tuksavul, “bu büyük işçi trafiğini emniyete alabilmek için Sivas'tan Samsun'a kadar nahiyeleri, köyleri gezip işçi toplayan çavuşlar” tutmuştur. Muammer Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, İstanbul, 1981, s. 358.

46 İşçilerin madenlere zor yoluyla getirilmesi özellikle Zonguldak Kömür Madenlerinde yaygın bir uygulamaydı. Kadir Tuncer, *Tarihten Günümüze Zonguldak'ta İşçi Sınıfının Durumu*, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1998.

47 Avrupa tarihçileri de endüstrileşmenin erken dönemlerinde köyden şehre doğru yaşanan göç olgusunu “itici ve çekici kuvvetlerin” bir bileşkesi olarak açıklamaya çalışmışlardır. Bkz. Leslie Page Moch, *Paths to the City*, California, Beverly Hills, 1983.

sebeple gelmiş olursa olsun yaşadığı yerden koparak hiç aşına olmadığı bir yaşama ortamı ve üretim sistemi içine girmek, büyük çoğunluğu çok genç olan bu işçilerin kendileri ve geride bıraktıkları için ciddi bir travma anlamına gelmiştir. İşçiler içine girdikleri bu yeni atmosfere adapte olma ve zorluklarla mücadele etme sürecinde, dayanışmayı, paylaşmayı, gerginliği ve uzlaşmayı içeren karmaşık, yeni ve özgün bir kültürel kod yaratmışlardır.

Yeni kurulan fabrikaların işçileri kimi zaman da topraksız kalan kent yoksullarından oluşmuştur. Cevdet Kudret'in 1930'ların Kayseri'sinde geçen ve Kudret'in yaşamından otobiyografik öğeler taşıyan romanı *Havada Bulut Yok* bu bakımdan önemli ipuçları içerir. Romanın kahramanı Süleyman, Kayseri'nin kenar mahallelerinde yaşayan yoksullara yardım etmek amacıyla Halkevi'nin Sosyal Yardım Şubesi'nde çalışmaktadır. Şehrin en fakir mahallesi olarak tanımladığı Çandır Mahallesi'ne geldiklerinde gördükleri sefaletin sebebini Süleyman şöyle anlatır:

“Bura halkı eskiden ziraatle geçinirmiş. Şehrin yakınında veya biraz uzağındaki toprağı ya doğrudan doğruya, ya da birinin yanında ortakçı olarak işlerlermiş. Fakat o taraflarda istasyon daha sonra da fabrika kurulunca tarlalar elden gitmiş, büyük toprak sahipleri paralarını başka işlerde işletmişler ama, küçük toprak sahipleriyle ortakçılar günlük ekmeklerini çıkaracak vasıtalarından yoksun, şehrin kıyısında başlarını soktukları birer kulübe ile ortalıkta kalakalmışlar. Şimdi bunların çoğu, fabrikada günlünc bir ücretle işçilik ediyormuş.”⁴⁸

Ne var ki bu yeni fabrikalar için, yöntem ne olursa olsun işe alma, eğitim ve üretim sürecinin detayları, işçiler bir yana, –birkaç paragraflık istisnalar dışında– idarecilerin ve devlet yöneticilerinin bakış açısıyla bile kaleme alınmış değildir. Oysa bu süreç karşımıza çok renkli ve ayrıntılı bir erken Cumhuriyet dönemi emek tarihi manzarası koyabilir. Örneğin, Sümerbank Kayseri Dokuma Fabrikası, büyük çoğunluğu Kayseri ve komşu illerin köylerinden devşirilen 2.300 işçi ile imalata başlamıştı. Alman gazeteci Lilo Linke,⁴⁹ hatıralarında bu işçilerin seçilme ve ilk eğitim sürecini canlı bir şekilde aktarır. Misafir olarak geldiği fabrikada kaldığı ilk günün sabahı Linke, iki binden fazla işçinin fabrika önünde sıraya girerken çıkardıkları sesler ile

48 Cevdet Kudret, *Havada Bulut Yok*, Baha Matbaası, İstanbul, 1958, s. 164.

49 Alman gazeteci ve sosyal hizmet görevlisi Lilo Linke 1906'da Berlin'de doğmuştur. Sol ve anti-militarist görüşleri yüzünden, Nazilerin iktidara gelmesinden sonra Almanya'yı terk etmek ve Londra'ya yerleşmek zorunda kalmıştır. Nisan 1935'te başlayan Türkiye gezisinde, Milli Müdafaa Vekaleti'nden aldığı özel izinle Orta, Batı ve Kuzeydoğu Anadolu'yu gezmiştir. Daha sonraları Latin Amerika'ya giden Linke, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra UNESCO'ya Latin Amerika Edebiyatı konusunda danışmanlık yapmıştır.

uyanır. İşçilerden oluşan bu “insan denizini” düzene koymak için fabrika önüne tahta çitler inşa edilmiştir. Birçok ustabaşı ve mühendis, işçilerin sıraya girme işlemine nezaret etmektedirler. Linke’ye göre işçilerin pek çoğunun görünümü “kaba saba ve vahşidir,” yüzleri güneşten yanarak kararmış, elbiseleri uzun süre kullanılmaktan ve zorlu çalışma şartlarından dolayı paramparça olmuştur. İşçiler sıradayken aşırı derecede ürkek ve çekingen bir tavır göstermektedirler.⁵⁰

Linke’nin hatıralarına devam etmeden önce, bu noktada, Donald Quataert’in bu tip kaynakların kullanımına dair yaptığı uyarıya dikkat çekmekte fayda var. Zira Linke ve Linke’ninkine benzer pek çok hatırat, işçilere sempati duysa bile, işçilerinkinden farklı bir sosyal sınıfa ve farklı bir kültüre mensup gözlemciler tarafından kaleme alınmıştır. Bu yüzden, hatıralar çoğu zaman farkında olmadan da olsa son derece önyargılı bir şekilde yazılmışlardır. Örneğin, Linke hatıralarının birçok bölümünde, bu “insanlık dışı, yarı hayvan yaratıkları” modern birer endüstri işçisine dönüştürme çabasını hayatlarının merkezine almış fabrika yöneticilerinin görüşlerini tamamen paylaşır. Linke’ye göre, fabrikaya getirilen köylüler ve gündelikçi işçiler, o güne kadar herhangi bir düzenin içinde yaşamaya alışmamış, kışın mağaralarda yazın ise açıkta uyuyan, insana sadece şeklen benzeyen canlılardır. Ancak Linke bu “medenileştirme” deneyinin temel çelişmesini başarıyla kavramış görünmektedir. Bu köylüler bilinçli ve modern birer sanayii işçisi olacaklardı; ancak, işçilerin kolektif sınıf bilinci kazanmaları rejim açısından arzu edilir bir durum değildir ve ne pahasına olursa olsun önlenmesi gerekir.

Linke’nin fabrikada çalışan genç bir mühendisle yaptığı konuşma, işçilerin fabrikadaki ilk günlerini nasıl geçirdikleriyle, ya da daha doğru bir ifadeyle, mühendisin bu süreci nasıl yorumladığıyla ilgili aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır: “Onları disipline sokabilmek için harcadığımız enerjiye inanamazsınız. İlk başlarda tam anlamıyla dizginlenemeyen bir hayvan sürüsü gibiydiler.” Mühendisin verdiği bilgilere göre, ilk köylü-işçilerin fabrikaya geldiği Mart 1936’da, iki bin işçinin sabah ve akşamları fabrikaya giriş-çıkış kontrolü ikişer saat sürüyordu. Girişlere kontrol saatleri konmuş ve her işçiye de bir numara verilmişti. Ancak bütün bu saatler ve numaralar işçilerin kafalarını karıştırmaktan başka bir işe yaramamıştı, çünkü işçilerin hemen hiçbiri okuma yazma bilmiyordu. Problem, işçilerin numaralarının ceketlerine dikilmesi ve kart okutma işleminin mühendisler tarafından yapılmasıyla çözülmeye çalışılmıştı. Ancak önemli bir problem daha vardı: İşçiler

---

50 Lilo Linke, *Allah Dethroned*, Constable & Company Ltd., Londra, 1937, s. 303.

özellikle ilk aylarda ne bulurlarsa çalıp önce kaldıkları barakalara, oradan da köylerine götürmek istiyorlardı. Mühendise göre taşınabilen her şey fabrikadan çıkarılmaya çalışılıyordu: çiviler, tel parçaları, hiçbir şekilde işlerine yaramayacak makine parçaları, eski araçlar, boş çuvallar vs. vs.

Linke'nin anılarına bakılırsa köylü-işçilerin fabrikaya ve Fordist üretime uyum sağlama süreci hiç de pürüzsüz, sukûnet içinde geçen bir süreç değildi. İlk aylarda ayaklanma ya da küçüklü büyüklü isyanların yaşanmadığı tek bir gün bile yoktu: "Kapı önlerinde bitmek tükenmek bilmeyen sıralarda bekleyen işçiler çoğu zaman çileden çıkıyor, birbirlerine ve denetim yapan amirlerine saldırıyorlardı; en çok da kendilerine en kibar davrananlara..." Fakat çok geçmeden fabrika idaresi tarafından bu işin de çözümü bulunmuştu. Böyle bir durumda mühendisler kalabalığa müdahale ediyor ve karışıklığı çıkardıklarından şüphelendikleri işçilerin yaka numaralarını söküp atıyorlardı. Daha sonra maaş kağıtlarını da alıyor ve herkesin gözü önünde yırtıyorlardı. Bu, kargaşa yaratan işçilerin işten kovuldukları ve o ana kadar yaptıkları iş karşılığında tek bir kuruş bile alamayacakları anlamına geliyordu. İşçiler maaşlarını aylık olarak aldıklarından, bu onlar için büyük bir kayıp anlamına gelmekteydi. Mühendise göre bu yöntem onlara düzenli ve disiplinli olmayı öğretmenin tek yoluordu: "Tekme ve tokada o kadar alışkındırlar ki fiziki herhangi bir ceza onların üzerinde en ufak bir etki bile yapmaz. Bu yol şimdiye kadar denediklerimiz arasında en iyisi... Bu sayede sabah ve akşam kontrollerini 45 dakikaya kadar düşürmeyi başardık."⁵¹

Gerek Linke'nin kendi gözlemleri gerek de mühendisin ona anlattıkları, aslında tarımsal üretimden endüstriyel üretime geçişin en temel özelliklerinden birine işaret etmektedir. Köyden gelen yeni işçiler beraberlerinde tarımsal üretimin iş odaklı üretim anlayışını da getirmişlerdir. Belirli bir zaman diliminde belirli bir performansla istikrarlı bir şekilde çalışmaktansa, verilen bir işi yapıp bitirmeye daha yatkındırlar. Linke'nin anlattıkları ise, bu alışkanlığı değiştirmeye yönelik önlemler paketinin bir parçasıdır. 19. yüzyıl Avrupası'nda da köyden gelen işçilerin endüstriyel üretime geçiş süreci benzer yöntemler uygulanarak gerçekleştirilmiş, fabrika idarecileri çanlar ve saatler kullanarak işçilere endüstriyel üretimin gerektirdiği yeni iş alışkanlıklarını ve disiplin duygusunu aşlamaya çalışmışlardı.⁵²

Yeri gelmişken bu noktada bir şerh de, varlığından zaman zaman övgü-

51 Link, *a.g.e.*, s. 305.

52 E.P. Thompson, "Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism", *Past and Present*, sayı 38, 1967, s. 60, 90.

le,⁵³ zaman zaman da eleştiriyile⁵⁴ söz edilen spor tesislerine düşmek gerekiyor. Spor tesislerinin bu tip fabrikalardaki varlığını, işçilerin iş dışında kalan zamanlarında hoşça vakit geçirmeleri ile açıklamak mümkün değildir. Büyük ölçüde Sovyetler Birliği'nden alınan kredi sayesinde ve Sovyet kalkınma deneyimi ışığında kurulan bu fabrikalardaki spor tesislerinin iki temel amacı vardır. Birincisi, hayatlarında Fordist-Taylorist üretim modeliyle ilk kez karşılaşan köylülerin vücutlarına gerekli zaman-mekân koordinasyonu yeteneğini ve bu sayede üretim için gerekli iş disiplini kazandırmaktır. Bu yüzden özellikle fabrikaların kurulduğu ilk dönemlerde spor faaliyetini ağırlıklı İsvet Jimnastikleri⁵⁵ oluşturmuştur. Spor faaliyetinin diğer amacı ise, işçileri boş zamanlarında içki, kahve ve kumar gibi performans düşürücü faaliyetlerden uzak ve mümkün olduğu kadar fabrika sınırları içinde göz önünde tutmaktır. 1938 Beden Terbiyesi Kanunu'nun 500'den fazla işçi çalıştıran müesseselere getirdiği yükümlülüğe dayanarak, 1940'lı yıllarda bu işletmelerin hemen hepsinde gençlik kulüpleri açılmıştır.⁵⁶

* * *

Her ne kadar erken cumhuriyetin ideologları Birinci Sanayi Planı çerçevesinde kurulan fabrikaların Anadolu kırsalına medeniyet getirdiğini iddia etse de,⁵⁷ fabrikalardaki işgücü devrinin ve iş kazası oranının yüksekliğinin

53 Bu övgünün her dönemde son derece yaygın olması dikkat çekicidir. Burhan Belge, "Kayseri Kombinasi", *Ulus*, 18 Eylül 1935; Abidin Daver, "Kayseri Bez Fabrikası Yüksek Bir Medeniyet Abidesidir", *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1935; Falih Rifki Atay, "Kombinada Muhit", *Ulus*, 21 Eylül 1935. Son dönemlerde yapılmış çeşitli çalışmalarda da fabrikaların "sosyal eğitim" fonksiyonundan övgüyle söz edilmektedir. Burak Peri, "Building the 'Modern' Environment in Early Republican Turkey: Sümerbank Kayseri and Nazilli Factory Settlements" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2002).

54 Ahmet İnel, *Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye*, s. 20, dn. 5.

55 19. yüzyılın sonlarında kalabalık sayılardaki öğrenci gruplarını sınırlı mekanlarda düzene sokma amacıyla ortaya çıkan İsvet Jimnastikleri'nin kurucusu Per Henrik Ling'dir. İsvet Jimnastiklerinde insan vücudu analitik olarak parçalara ayrılmış ve her parça ayrı ayrı ele alınarak detaylı bir analize tâbi tutulmuştur. Her bir organ için geliştirilen pek çok farklı hareketin verimi hesaplanmış ve zaman içinde bunlar arasından en verimli tercih edilmiştir. Nihayetinde ortaya bütün vücudu uyum içinde geliştirmeyi amaçlayan bir hareketler bütünü ortaya çıkmıştır. Sıkı kontrol, sürekli gözetim, detaylara yoğunlaşma özellikleri ve analitik bir incelemeye dayanması yönüyle İsvet jimnastikleri beden terbiyesinin gerçek anlamda disipline edici bir mekanizma olarak işleminin ilk sofistike örneği olarak kabul edilebilir.

56 Fordist-Taylorist üretim ile spor arasındaki ilişkiyi bir başka yerde daha detaylıca tartışmışım. Yiğit Akın, *Gürbüz ve Yavuz Evlatlar-Erken Cumhuriyette Beden Terbiyesi ve Spor*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004. Özellikle 6. ve 7. bölümler.

57 Örneğin Şevket Süreyya Aydemir'in sözleri bu süreci şöyle anlatmaktadır: "Devlet işletmelerinin her birinin buldukları yerler, memleketin içinde ve uzak yerlerinde birer şehir halindedir. Parkları, lojmanları, eğitim müesseseleri, toplu yaşama ve spor hayatının bütün tesisleri, rahat ve konforlu hayat düzeni ile, eşleri demokratik memleketlerde dahi pek görülmeyen uygar tesislerdir." Şevket

den ya da kişi başına düşen üretim oranının düşüklüğünden yola çıkarak bu sürecin çok da sorunsuz bir şekilde işlemediğini iddia edebiliriz. Bu fabrikalara ait arşivler gün ışığına çıkmadan kesin sonuçlara varmak tehlikeli olsa da bazı tahminler yürütmek mümkündür. Diğer endüstrileşme deneyimlerinde olduğu gibi erken cumhuriyet döneminde Türkiye'sinde de yeni işçiler endüstriyel üretimin normlarına ve iş disiplinine uzun bir süre direnmiş ve eski alışkanlıklarını korumuşlardır.⁵⁸ Bu dönemin kronik sorunu olan işgücü açığı da ilk kuşak işçilerin yeni alışkanlıkları kazanmasını geciktiren bir rol oynamıştır. Zira açık o kadar büyük ve süreklidir ki, istenilen özellikleri kazanmamış olan işçiler de fabrikalara her başvurduklarında rahatlıkla işe girebilmişlerdir. 1943 yılında Sümerbank'ın faaliyetleri hakkında hazırlanan bir raporda belirtildiği gibi işçiler biraz daha yüksek ücret veren bir yer buldukları zaman Sümerbank'taki işlerini bırakmakta tereddüt etmemişlerdir.⁵⁹ Zaman zaman devlet işçilerin bu serbet hareketinin önünü almak, rakip işletmelerin işçileri cezbetmelerini engellemek için özel işletmelerin devletin verdiği ücretten daha yükseğini vermelerini yasaklamak zorunda kalmıştır.⁶⁰ Bütün bunlar, işçilerin hiç bir şekilde fabrika idarecilerinin otoritesine saygı duymadıkları anlamına gelmez. İşe girdikleri andan itibaren idarecilerin insiyatifine tabi olmuşlar ve yukarıda Linke'nin verdiği örnekte de görüldüğü gibi zaman zaman işlerini de kaybetmişlerdir. Ancak kendi varlıkları ellerinde pazarlık edebilecekleri, fabrikayı bir mücadele alanına dönüştürebilecekleri önemli bir koz olmuştur.

Zorla ya da kendi rızalarıyla çalışmak için şehirlere ya da demiryolu şantiyelerine giden köylü-işçilerin aynı köyden daha önce şehre gelip yerleşmiş olanlarla ya da çoğunlukla olduğu gibi birlikte yola çıkılan grupla, şehre geldikten sonra sıkı bağlar içinde olması sıklıkla karşılaşılan bir durumdur.

Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1966, s. 438. "Bozkırdan yeni bir dünya yaratma" söylemi Sovyet örneğiyle çarpıcı paralellikler taşımaktadır. Bkz. Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1995.

- 58 Sovyetlerin Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı bu açıdan oldukça iyi çalışmış bir örnek teşkil eder. Hiroaki Kuromiya, *Stalin's Industrial Revolution: Politics and Workers, 1928-1932*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1988; David L. Hoffmann, *Peasant Metropolis*, Cornell University Press, New York, 1994. Özellikle üçüncü ve dördüncü bölümler; Donald A. Filtzer, *Soviet Workers and Stalinist Industrialization: The Formation of Modern Soviet Production Relations, 1928-1941*, M.E. Sharpe, Armonk, New York, 1986; Kenneth M. Strauss, *Factory and Community in Stalin's Russia: The Making of an Industrial Working Class*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1997.
- 59 *Sümerbank 1943 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu*, Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Ankara, 1944, s. 49.
- 60 Ereğli kömür ocaklarındaki uygulama için bkz. Ahmet Emin Özeken, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1955, s. 188.

Örneğin, Turhal Şeker Fabrikası'nın ilk müdürü Muammer Tuksavul anlarında, Tokat yolu üzerinde gördüğü 15 kişilik bir gruptan bahseder. Grupla Tuksavul arasında şöyle bir diyalog geçmiştir:

“Merhaba arkadaşlar. Turhal'a mı gidiyorsunuz?
Evet bey bir palıka (fabrika) varmış, orada çalışacağız.
Çok iyi. Nereden geliyorsunuz bakayım? Hangi köydensiniz?
Garstan Bey!
Bu Gars yakın mı? Ne tarafa düşer?
Pek yakın değil... Biz dört haftadır yoldayız beyim.”⁶¹

Tuksavul'un tesadüf ettiği bu grubun yaptığı gibi genellikle köylüler şehirlere ya da şantiyelere doğru köyden beraber yola çıkar, çalışılan yerde beraber kalır, aynı yerde çalışır ve zaten son derece az olan boş zamanlarını birlikte geçirir.

Bir anlamda komünal denebilecek bir birliktelik olmasına rağmen bu gruplar arasında eşitlikçi bir ilişkiye nadiren rastlanır. Grubun genellikle en yaşlı üyesi diğer üyelerin üzerinde mutlak denebilecek bir otoriteye sahiptir. Şehirdeki iş genellikle onun aracılığıyla bulunmuştur ve onun tecrübesi sayesinde işverenlerin tecrübesiz genç işçileri kandırmaları önlenmiştir.⁶² Özellikle Zonguldak ve Ereğli bölgelerindeki madene çalışmaya gelen işçi grupları arasında bu tarz bir beraberliğin izlerini arşiv belgeleri üzerinden sürebiliyoruz. Madenlerin en önde gelen dertlerinden olan yeterli işgücü temini meselesinin çözümü için yapılan bir toplantıda özel maden işletmecilerinin verdiği bilgiye göre, çavuş denilen kişilerin maden işçisi üzerindeki etkisi çok fazladır. Eski bir geleneğin devamı olarak aynı köyden çalışmak için gelen madenciler, genellikle köyden yaşlı ve maden işinde tecrübeli birini çavuş seçerler. İşçiler, çavuşun kendi haklarını işverene karşı koruyacağına kesin olarak inanırlar. Çavuşların etkinliği, madene getirdikleri işçi sayısı doğru orantılı olarak artar, fakat bu sayı ortalama olarak 20-25 düzeyindedir. Çavuşlarla madendeki mühendisler ya da idareciler arasında bir ihtilaf çıktığı zaman çavuş madeni terkeder, bundan sonra o çavuşla birlikte gelmiş işçileri de madende tutmak mümkün değildir.

Aynı toplantıda İş Bankası Kömür İşletmeleri'nin müdürü olan İhsan Soyak'ın verilen bilgilere göre, Zonguldak madenlerinde en az 600-700 çavuş

61 Muammer Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s. 359.

62 Erken cumhuriyet dönemi endüstrileşme süreciyle büyük benzerlikler gösteren Sovyet endüstrileşmesinde şehire yeni gelen ve yukarıda bahsedilen tarzda komünal bir ilişkiler ağı oluşturan bu gruplara “artel” denmektedir. Arteller hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hiroaki Kuromiya, “Worker's Artels and Soviet Production Relations”, *Russia in the Era of NEP* içinde, Sheila Fitzpatrick (der.), Indiana University, Bloomington, 1991, s. 72-88.

vardır. Fakat özellikle işgücü açığının arttığı dönemlerde çavuşların sayıları ve etkileri de doğru orantılı olarak artar. Zaman zaman özel maden işletmecileri biraraya gelerek çavuşların işçi üzerindeki bu etkinliğini kırmak istemişlerdir. Bunun için bulunan en etkili yol, madenlere işgücü sağlayan her köyün hangi madene işçi gönderebileceğinin saptanması, o köyden gelen madencilerin bu maden dışında başka bir madende çalışmalarının engellenmesi olmuştur.⁶³ Ancak çavuşlar bu duruma şiddetle itiraz etmişler ve madenlerdeki kötü ve tehlikeli çalışma koşullarını öne sürerek maden yöneticilerini hükümete şikâyet etmişlerdir. Gerçekten de 1936 İş Kanunu'nun çıkmasından sonra bu uygulama kaldırılmış ve işçilere istedikleri madende çalışmakta serbest oldukları söylenmiştir. Madenlerin işletmecilerine göre bu serbestlik, bölgedeki "işçi ticaretini" hızlandırmıştır.⁶⁴ Ancak bu işverenlerin görüşüdür ve muhtemelen bu "ticaret", çoğu zaman işçilerin ve çavuşların lehine işlemiştir.⁶⁵

V

Erken Cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğine yeni bir açılım sağlamak için, kamu iktisadi teşekkülleri şeklinde kurulmuş fabrikaların dışında, devletin 1930'lardaki büyük demiryolu projeleri de verimli bir alan teşkil edebilir.⁶⁶ Büyük çoğunluğu yabancı ortaklı olan bu firmalar, Türkiye'de yerli taşeronlarla çalışmışlardı ve demiryolu inşaatında çalışan işçiler bu taşeronlar tara-

63 Aynı problemleri yaşayan Sovyet endüstrileşme sürecinde hükümetin artellerin etkisini azaltmak için uyguladığı yöntemler şaşırıca benzerlikler göstermektedir. Hiroaki Kuromiya, "Worker's Artels and Soviet Production Relations", özellikle s. 76-78.

64 Zonguldak İlinin Teftiş ve Çalışma Raporları, 08.01.1940, BCA CHPK 490.01/721.465.1

65 Bu yazının sınırları dışında kalmasına rağmen İş Kanunu meselesine geçerken değinmek gerekiyor. 1936 İş Kanunu emek tarihi literatürümüzde bugüne kadar yalnızca grev ve lokavta getirdiği yasaklarla anılmak durumunda kalmıştır. Oysa iş kanunu grev ve lokavt yasaklarının ötesinde işveren, devlet ve işçiler arasında çok boyutlu bir mücadele alanıdır. Bu mücadelenin değişik dönemlerinde tarafların kompozisyonu değişmiş ve yeni ittifaklar kurulmuştur. İş Kanunu meselesine devletin gözünden bakan çalışmalardan bazıları şunlardır: Mesut Gülmez, "Cumhuriyetin Birinci İş Yasası Tasarısı", *Yargıtay Dergisi* 7/1-2, Ocak-Nisan 1981, s. 175-198; Koray Çalışkan, "Organism and Triangle-A Short History of Labor Law in Turkey (1920-1950)", *New Perspectives on Turkey*, sayı 15, Güz 1996, s. 95-118. 1927 ve 1932 İş Kanunu tasarıları hakkında Amele Birliği'nin ve Madencilerin Görüşleri için bkz. Mesut Gülmez, "1932 İş Yasası Tasarısı konusunda Amele Birliği'nin ve Madencilerin Görüşleri", *Amme İdaresi Dergisi* 17/4, Aralık 1984, s. 135-172; Mesut Gülmez, "1932 İş Yasası Tasarısı ve İzmir İşçilerinin Görüş ve Dilekleri", *Amme İdaresi Dergisi* 18/1, Mart 1985, s. 97-114. Mesut Gülmez, "Amele Teali Cemiyeti'nin 1927 İş Yasası Tasarısına Karşı Hazırladığı İşçi Layihası", *Amme İdaresi Dergisi* 16/2, Haziran 1983, s. 70-86.

66 Erken cumhuriyet dönemi demiryolu politikası için bkz. Orhan Conker, *Les Chemins de Fer en Turquie et la Politique Ferroviaire Turque*, Sirey, Paris, 1935; İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "Cumhuriyetin Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulaması", *Kebikeç-İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, sayı 11, 2001, s. 125-163; Gürol Arıcı, "Railroad Development in the Republican Era" (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü, 2002).

findan yine büyük ölçüde “devşirilme” yoluyla temin edilmişti. Anadolu seyahatinin son duraklarından birinde, 1935 yılının Mart ayında, Lilo Linke, demiryolu ve köprü inşa eden Türk-Alman ortak şirketi Simeryol’un Sivas yakınlarındaki bir şantiyesini ziyaret eder. Yol inşaatı durmadan ilerlediği için işçiler sabit barakalarda kalamamakta, çok az olan boş zamanlarını küçük çadırlarda geçirmekte ve yine yorgandan başka hiçbir şey olmayan bu çadırlarda uyumaktadırlar. İşçilerin başındaki Alman mühendis Herr Gugler’in verdiği bilgilere göre bir çadırda 10-15 işçi yatmakta, fakat bu durumdan şikâyet etmemektedirler. Zira geceleri soğukla başatmanın en kestirme yolu bu şekilde uyumaktır. Herr Gugler’e göre buraya çalışmaya gelen işçiler genellikle dürüst, çalışkan, sadık ve “özellikle dinamite karşı dikkatlidirler.” Zaman zaman aralarında kavgalar çıkmakta, bazen biri hırçınlaşıp bir başka işçiyi bıçaklayabilmektedir; ancak, genellikle 10-12 saatlik ağır çalışmadan sonra buna pek enerjileri kalmadığı için bu tip olaylar seyrek olmaktadır. Avrupa’daki işçilerle karşılaştırıldığında bu işçiler aynı kuvvette ve azimde değildiler: “Ama sadece ekmek, pirinç ve birkaç kuru zeytinle beslenen bu zavallılardan daha fazlası nasıl beklenebilir ki?” Demiryolu işçileri arasında hem statü hem de aldıkları maaş bakımından sıradan işçilerle “dinamit işçileri” arasında büyük bir farklılık vardır. Normal işçiler günlük 80 kuruş kazanırlarken dinamit işçileri 130 kuruş kazanmaktadırlar. Ne yazık ki elimizde bu iki grubun birbirleriyle ya da idareyle olan ilişkilerine ait hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Herr Gugler’in verdiği bilgiler arasında, emek tarihçiliğimizde şimdiye kadar hiç ilgi uyandırmamış, ama dünyada emek tarihçiliği alanını giderek kaplamaya başlayan meselelere dair işaretler de vardır. Simeryol gibi büyük projelere Türkiye’nin her yöresinden işçi gelmektedir. Bu yaygınlık genellikle şirket için eksik işgücü sorununu aşmak bakımından olumlu bir şey olsa bile işçiler arasındaki etnik ve bölgesel farklılıklar zaman zaman iş akışını aksatacak kadar büyük gerilimlere sebebiyet verebilmektedir. Mesela Simeryol şantiyesinde giderek şiddetlenen “etnik mesele” farklı kökenden işçilerin değişik yerlerde çalıştırılması ve farklı çadırlarda kalmasına azami özen gösterilerek çözülmeye çalışılmıştır. Zonguldak’taki madenlerde de, etnik ve bölgesel ayrılıkların özellikle işverenler tarafından, işçiler arasındaki dayanışmayı baltalamak amacıyla kışkırtıldığı sık sık vurgulanan bir durumdur.⁶⁷ İşverenin bu tavrı, gerçekten de işçilerin birliğini bozmak açısından etkili olmuş olabilir; ama bunu erken cumhuriyet döneminin tamamına ilişkin bir bilgi olarak kabul etmek için daha

---

67 İrfan Yalçın, *Ölümün Ağzı*, Adam Yayınları, İstanbul, 1979.

detaylı analizler yapıлып, söz konusu etnik ve bölgesel farklılıkların işçilerin hayatında, iş başında ve iş dışında yarattığı etkiler ayrıntılarıyla ortaya koyulmalıdır.⁶⁸

Simeryol şantiyesinin sorumlusu Herr Gugler'in gazeteci Linke'ye verdiği bilgilerden yola çıkarak, emek tarihçiliğimizin her zaman gündeminde kalmış bazı olguları yeniden tartışmaya açabiliriz. Herr Gugler'e göre demiryolu inşaatında çalışan işçiler, çalıştıkları süre içinde kazandıkları paranın bir tek kuruşunu bile harcamaktan kaçınmaktadırlar. İşçiler kazandıkları parayı son kuruşuna kadar saklayıp ödemek zorunda oldukları vergiyi çıkaracak, bazen –ama nadiren– kendilerine yeni bir çift elbise ve ayakkabı, ailelerine biraz şeker ve birkaç süs eşyası alacak kadar parayı biriktirdikleri anda işyerini terk ederek köylerine ve tarlalarına geri dönmektedirler.⁶⁹ Dönemin hemen hemen bütün işletmelerinde olduğu gibi demiryolu şantiyelerinde de yüksek işgücü devri, erken cumhuriyet emek tarihine ait temel bir karakteristik özellik olarak göze çarpmaktadır.

Birinci Sanayi Planı çerçevesinde kurulan endüstriyel işletmelerdeki yüksek işgücü devri, bugüne kadar pek çok kez tarihçilerin dikkatini çekmiştir. Hatta emek tarihi literatürünün sosyal politika ekseninde genişleyen kısmı, devletin söz konusu işletmelerde aldığı tedbirlerin yüksek işgücü devrini azaltmak amacı taşıdığına dair ikna edici tezler ortaya koymuş ve neredeyse bütünüyle bu tedbirler üzerine yoğunlaşmıştır.⁷⁰ Fakat çoğu zaman bu sürecin işçileri disipline etmeye, onları ekonomik olarak üretken ve istikrarlı ve siyasi olarak da uysal kılmaya yönelik öğeler içerdiği gözden kaçırılmıştır.

Öte yandan, meseleye örgütlenme ve işçi sınıfı bilinci merceğinden bakanlar için de yüksek işgücü devri ve işyerindeki süreksizlik, erken cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğinin odak noktasını oluşturmuştur. Bu literatürün temel sorusu, çoğu zaman açıkça ifade edilmese de, bu dönemde kolektif işçi hareketinin neden bir türlü oluşamadığı ve olgunlaşamadığıdır. Bu soruya getirilen açıklamalar kabaca üç grupta toplanabilir: Birinci Sanayi Planı çer-

68 Geoff Eley işçiler arasındaki bu farklılıkların farkında olmanın, daha sağlam ve sürekli dayanışma politikaları oluşturmak açısından önemine dikkat çeker. Geoff Eley, "Edward Thompson, Social History and Political Culture: The Making of a Working-Class Public, 1780-1850", *E. P. Thompson, Critical Perspectives* içinde, Harvey J. Kaye ve Keith McClelland (der.), Temple University Press, Philadelphia, 1990, s. 12-49.

69 Linke, *a.g.e.*, s. 189.

70 Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri 1920-1946*, İmge Yayınevi, Ankara, 1999; Ahmet Makal, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri 1946-1963*, İmge Yayınevi, Ankara, 2002; Ahmet Makal, "Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu ve Sosyal Politika", *Toplum ve Bilim*, sayı 92, Bahar 2002, s. 34-70.

çevesinde kurulan fabrikalardaki işçilerin bir “işçi aristokrasisi” oluşturdukları ve “düzenin nimetlerinden” pay aldıkları için herhangi bir kolektif hareket içine girme gereği duymadıkları, devletin ve CHP'nin bu dönemde işçiler üzerindeki baskısının ve sınıf bilinci oluşturmalarına karşı yürüttüğü tedbirlerin etkili olduğu ve herhangi bir mücadele ihtimalini bu yöntemler yoluyla bertaraf ettiği, söz konusu işletmelerde çalışan işçilerin köy kökenli oldukları ve köyleriyle bağlarını korudukları için şehirlî işçi sınıfı normlarından farklı davrandıkları ve bir işçi sınıfı kültürü oluşturmamadıkları.⁷¹

Söz konusu dönemde, endüstriyel işletmelerde çalışan işçilerin aynı süreçte nasıl olup da hem bir işçi aristokrasisi oluşturduğu, hem de işyerlerinde yüksek iş gücü devrine yol açan “sürekli bir süreksizlik” gösterdiği ya da işçilerin aristokrasinin getirdiği nimetleri neden bırakıp gittiği emek tarihçiliğimizin temel çelişkilerinden birini teşkil etse de, özellikle köyden gelen işçilerin büyük çoğunluğunun fabrikalarda bir süre çalıştıktan sonra köylere dönme eğilimi gösterdikleri, bu yüzden endüstriyel işçilere dönüşemedikleri ve dolayısıyla bir türlü gerekli sınıf bilinci kazanamadıkları genel olarak kabul edilmiştir.⁷² Tarihçilerin büyük çoğunluğunun paylaştığı fikre göre bu yıllarda “mülksüzleşip ücretli olarak çalışmaya başlayan birçok kişinin kafasında tarlasına yeniden kavuşmak arzusunun yat[ması] bu işçilerin kafaca işçileşmesini, örgütlenmesini, mücadeleye katılmasını zorlaştır[mıştır].”⁷³ Yüksek işgücü devri, örgütlü işçi hareketinin önündeki en önemli engeldir. Hatta emek tarihçiliğimizin bazı öncü çalışmalarına göre geçici ve köylü-işçi istihdam etmek, büyük işçi kalabalıklarının oluştuğu yerlerde dayanışmacı bir sınıf bilincinin oluşmasını önünü kesmeyi hedefleyen hükümetin bilinçli bir tercihi olmuştur.⁷⁴ Bu yüzden genel kaniya göre erken cumhuriyet döneminde işçiler, genel olarak devletin emeğe dair

71 M. Bülent Varlık, “İzmir İşçi-Esnaf Kurumlar Birliği Yardım Talimatnameleri (1935-1936)”, *Kebikeç-İnsan Bilimleri İçin Kaynak Dergisi*, sayı 4, 1996, s. 195-201; M. Bülent Varlık, “İzmir İşçi ve Esnaf Birlikleri Genel Bürosu Nizamnamesi (1935)”, *Kebikeç-İnsan Bilimleri İçin Kaynak Dergisi*, sayı 5, 1997, s. 201-205; M. Bülent Varlık, “İzmir Sanayi İşçileri Birliği-1932”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 155 Mayıs 1995, s. 35-40; Hakkı Uyar, “CHP İzmir İşçi ve Esnaf Cemiyetleri Birliği (1935)/Devletin İşçi Sınıfı ve Örgütlenme Girişimi”, *Tarih ve Toplum*, sayı 160, Nisan 1997, s. 14-20; Yıldırım Koç, “1923-1950 Döneminde CHP'nin İşçi Sınıfı Korkusu”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 170, Ağustos 1994, s. 43-44.

72 M. Şehmuz Güzel, *Türkiye’de İşçi Hareketleri 1908-1984*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s. 136-137; Tokar Dereli, *Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1974, s. 283-284; Ahmet Makal, “Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu ve Sosyal Politika”, s. 44.

73 Yıldırım Koç, “Türkiye’de 1923-1946 Döneminde Mülksüzleşme ve İşçi Sınıfının Oluşumu”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 174, Aralık 1994, s. 14-28.

74 Lütfü Erişçi, *Türkiye’de İşçi Sınıfının Tarihi-Özet Olarak*, Kurtulmuş Basımevi, İstanbul, 1951, s. 22.

politikalarını hiçbir şekilde etkileyememişler ve üretim sürecinin pasif aktörleri olarak kalmışlardır.

Yüksek işgücü devri söz konusu olduğunda, kadın işçilerin ayrıcalıklı bir yeri vardır. Erken cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğinde son derece yaygın olan bir fikre göre kadın emeğinin en göze çarpıcı özelliği süreksizliğidir. Köyden çalışmaya gelenlerde olduğu gibi kadın işçiler de bu süreksizlik yüzünden sınıf bilinci oluşturma yeteneğinden mahrumdurlar. Örneğin Yüksel Akkaya'ya göre, "Kadınlar evlenene kadar çalışır, evlendikten sonra işten ayrılırlardı. Erken yaşlarda da evlendikleri için çalışma süresi nispeten kısaydı. Bu da sınıf bilincinin oluşmasını engelliyordu."⁷⁵

Köy kökenli işçilerin geri kalmışlığının ve yüksek işgücü devrinin sınıf bilincinin oluşmasını önlediği yönündeki fikir, yukarıda bahsettiğimiz soyutlama eğiliminin en çıplak haliyle karşımıza çıktığı alandır. Bu yaklaşım, sınıf ve sınıf bilincinin, evrensel olarak geçerli, genel hatları belirli tek bir süreç sonucu oluştuğunu baştan kabul edip farklı deneyimlerin de mümkün olabileceği ihtimalini reddeder. Şartların olgunlaştığı her koşulda işçi sınıfı "kendi için" bir bilinç kazanmış olacaktır. Burada sınıf bilincinden anlaşılan, zamandan, ekonomik ve sosyal bağlamdan kopuk tarih-dışı bir olgudur. Ancak emek tarihi literatüründe, özellikle E.P. Thompson'un çığır açan kitabından⁷⁶ sonra yaşanan büyük dönüşümün getirdiği yeni açılımlara rağmen, sınıfın ve sınıf bilincinin spesifik tarihsel ve kültürel bağlamlarda, karmaşık, çok boyutlu ve çoğu zaman çelişkilerle dolu süreçler sonucunda oluştuğunu görmezden gelmek mümkün değildir.⁷⁷

75 Yüksel Akkaya, "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık 1 (Kısa Özet)", *Praksis* 5, Kış 2002, s. 131-176. Oysa aradığımız en dar anlamıyla kolektif işçi eylemleriye bile, çeşitli çalışmalar zanaat ya da endüstriyel üretim içinde hem kadın işçilerin hem de kırsal kökenli köylü-işçilerin kendi bilinç düzeylerini ortaya koydukları birçok kolektif eylemde yer aldıklarını ortaya koymuştur. Örneğin Quataert 1908 Uşak'ında kadın halı dokumacılarının işlerini kaybetme korkusuyla nasıl makine kırıcılığı eylemlerine katılmış olduklarının canlı bir anlatısını ortaya koyar. Bkz. Donald Quataert, "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1908", *Journal of Social History* 19, sayı 3, Bahar 1986, s. 473-489. Daha yakın döneme ilişkin bir örnek ise kadın dokumacıların kendi imalat sürecinde karşılaştıkları problemleri aşmak için biraraya gelmelerine ilişkindir. Şile Dokumacılar Kooperatifi'nin 422 üyesinden 410 tanesi kadındır. Bkz. Haluk Cillov, *Denizli El Dokumacılığı Sanayii*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1949, s. 126, dn. 2. Eğer daha çok örneği ortaya çıkaramıyorsak, bu tarz örneklerin olmamasından değil, emek tarihçiliğimizin ampirik yetersizliklerinden kaynaklanmaktadır.

76 E.P. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, Uygur Kocabaşoğlu (çev.), Birikim Yayınları, İstanbul, 2004.

77 Özellikle "Üçüncü Dünya"daki proleterleşme süreçlerini bu gözle ele alan iki derleme için bkz. Michael Hanagan ve Charles Stephenson, *Proletarians and Protest-The Roots of Class Formation in an Industrializing World*, Greenwood Press, Westport, 1986 ve Michael Hanagan ve Charles Stephenson, *Confrontation, Class, and the Labor Process-Studies in Proletarian Class Formation*, Greenwood Press, Westport, 1986.

Gerçekten de yüksek işgücü devri, endüstrileşmenin hızlandığı ve yaygınlaştığı bir dönemi karakterize eden en önemli dinamiklerden biri, belki de birincisidir. Ancak bu “fenomenin” artık sadece devletin gözünden anlatılmasının ya da bir takım eksikliklerin daimi mazereti olarak gösterilmesinin ötesinde yeni bir yaklaşımla ele alınması gerektiğini düşünüyorum. Emek tarihçiliğinin meselesi, yüksek işgücü devrini iktisadi devlet teşekküllerindeki düşük üretimin en önde gelen sebebi olarak gören, bunu gidermek için çözümler arayan dönemin sosyal politika uzmanından ve iktisat bürokratlarından farklı olmalıdır. Bu yüzden işgücü devri ile ilgili bütün tarafların (ama özellikle de işçilerin) tezlerini ve tecrübelerini en ince ayrıntısına kadar toplamak ve bunlar üzerinden devletin (ve zaman zaman özel sektör işletmelerinin) yerine işçilerin deneyimlerini merkeze alan yeni bir anlatı kurmak mecburiyetindeyiz.

Acaba yüksek işgücü devri, işçilerin, çalışma koşullarının kötülüğüne ve ücretlerin düşüklüğüne karşı geliştirdikleri bir savunma mekanizması olarak da algılanabilir mi? 1949 gibi geç bir tarihte Türkiye’ye gelen ILO heyeti, endüstriyel sektörlerdeki yüksek işgücü devrinin sadece tarım ve sanayi arasındaki mevsimlik git-gelden kaynaklanmadığını ortaya koymuştur. Düşük ücretler, barınma sorunu ve işçilerin yeterli beceriyi kazanmamış olmalarından dolayı karşılaştıkları sorunlar işyerindeki istikrarsızlığın ve işgücü devrinin başlıca sebepleridir.⁷⁸ Yeniden Linke’nin anılarına dönersek, Tarsus’ta bir çırçır fabrikasının sahibinin⁷⁹ Linke’ye istikrarsız emek gücünden yakındığını iştiriz:

“ Hiçbir şey onlara [işçilere], haftada en az altı gün çalışmanın bir görev olduğunu öğretmiyor. Bir kaç kuruluş kazandıkları zaman – ki çok kötü koşullarda yaşadıklarından dolayı bu onlar için büyük bir meblağdır– hemen işten kaçarlar ve tembellik içinde evde yatmayı tercih ederler. Tabii ki bir süre sonra, eğer açlıktan ölmek istemiyorlarsa, yeniden buraya dönmek zorundadırlar. Ağlayarak onları yeniden işe almam için yalvarırlar. Şimdi sorarım size onlara daha fazla maaş vermenin ne faydası olacak? Bu sadece tembelliği teşvik eder ve tamamen yoldan çıkmalarına sebebiyet verir. Onlar için içlerinde işverene sadakat denen şeyden zaten eser yoktur. Başka bir yerin 5 kuruş fazla verdiğini duysunlar hepsi birden işyerini terkedip oraya giderler.”

Tarsus’taki fabrikanın sahibi, bölgenin en zenginlerinden biridir ve fabrikanın bir bölümünün yenilenip modern makinelerle donatılması için beş

78 International Labour Office, *Labour Problems in Turkey-Report of a Mission of the International Labour Office (March-May 1949)*, Geneva, 1950, s. 216.

79 Linke isim vermemesine rağmen olay muhtemelen Tarsus’taki tek çırçır fabrikasının sahibi olan Rasim Dokur’un fabrikasında geçmektedir.

yüz bin liradan fazla para harcamıştır. Ancak fabrikanın eski kısımları en azından 50 yıldan beri kullanımda olan makinalarla doludur. Bu bölümler daha çok karanlık ve izbe atölyeler şeklindedir, makinelerden kulakları sağır edici sesler yayılmaktadır. Linke bu kısımda çalışanların daha çok 12 yaşından küçük çocuklar olduğuna dikkat çeker. Ustabasılar, işten kaytaran çocukları yola getirmek için hiç çekinmeden dayak atmaktadırlar. Ücretler ise 4 kuruş dendiği halde, gerçekte 2.5 kuruşun bile altına düşebilmektedir.⁸⁰ Çırçır fabrikasının sahibinin izlediği yöntem, aslında İngiltere'nin sanayileşmesinde kırsal kökenli işçileri iş başında tutmak için başvurulan yöntemlerle büyük bir benzerlik göstermektedir. Bir şekilde fabrikaya getirilen işçilerin işten kaçmalarını önlemenin ilk ve en etkili yolu Hobsbawm'ın deyişiyle "sert bir iş disiplini, fakat hepsinden önce uygulanabildiği yerlerde, işgücüne asgari ücreti tutuncaya dek işçiyi hafta boyu çalıştıracak ölçüde çok az bir para verme uygulamasıydı."⁸¹ Ancak anlaşıldığı kadarıyla işverenler gibi işçiler de mevcut şartlarla mücadele etme ve hayatta kalma mekanizmaları geliştirmişlerdi.

Örneğin, Denizli dokumacıları üzerine çalışan Halûk Cillov, Sümerbank fabrikalarının el dokumacılığı yapanlar için bir cazibe merkezi olmadığını tespit etmekte ve fabrikalara işçi akımının dokumacılık kazançlarının en az olduğu dönemlerde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.⁸² Tarımsal üretimle bağlarını koruyan işçilerin hasat döneminde işyerini terk etmesi gibi dokumacılar da işsiz kaldıklarında fabrikalara gitmekteydiler. Üstelik de bu süreci her sene tekrarladıklarına göre, anlaşıldığı kadarıyla, her gittiklerinde yeniden işe alınabiliyorlardı. İşgücü devri, bu açıdan bakınca işçilerin kendilerini ifade etme mekanizmasının bir parçası, ihtiyaç duyulduğu anda çalışılan bir işten ayrılma özgürlüğü, yılın değişik dönemlerinde daha yüksek kazanç elde edebilecekleri iş alanları arasında bir git-gel imkanı olarak kurgulanamaz mı?⁸³

İçine yeni girdikleri çalışma sistemi ne kadar bunalımcı olursa olsun işçiler, kendi hayatları üzerindeki tasarruf haklarını sürdürecektir stratejiler üretebilmişlerdir. İşe gelmemek, işyerini terk edip gitmek, iş yavaşlatmak, aynı anda pazarcılık, işportacılık gibi ek işler yapmak ve hatta Kayseri Bez

80 Linke, *a.g.e.*, s. 269.

81 Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı: 1789-1848*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1989, s. 95.

82 Cillov, *a.g.e.*, s. 150.

83 Nitekim Zonguldak'ta maden bölgesini gezen ILO heyetine işçiler tarım ve madencilik arasında gidip gelmeye imkan veren bu sistemi muhafaza etmek istediklerini söylemişlerdir. International Labour Office, *Labour Problems in Turkey-Report of a Mission of the International Labour Office (March-May 1949)*, Cenevre, 1950, s. 217.

Fabrikası'ndaki mühendisin Lilo Linke'ye anlattığı gibi iş aletlerini çalarak satmak ya da kendi kazançları temin etmek için bu aletler ve fabrikadan çaldıkları hammaddeyle evde çalışmak bu stratejilerin değişik versiyonlarıdır. Ancak işçilerin bu stratejilerini tarihselleştirirken idealize etmemek gerekir. İşçilerin bireysel ya da toplu olarak yürüttükleri her strateji mutlaka bilinçli bir muhalefetin ürünü olmayabilir.⁸⁴ Fakat Birinci Plan'la birlikte yaşanan endüstriyel büyüme ve sanayi planının verimsiz karakterinden kaynaklanan kronik iş gücü açığı, işçilerin yürüttükleri bu stratejilerin etkili olmasını sağlamıştır. Fabrika idarecileri, minimum bir üretim seviyesini yakalamak için daha sonraki dönemlerde işten atılmayla sonuçlanacak pek çok düzensizliğe göz yummak zorunda kalmışlar, işyerini mevsimlik hasat ya da bir başka sebeple terkeden işçileri bir sonraki yıl yeniden işe almışlardır. Bu bağlamda, işçiler sanıldığığının aksine emek politikalarının üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuşlar ve hem işletmeleri hem de hükümeti çalışma şartlarını iyileştirecek önlemler almaya zorlamışlardır.

Bu tartışmaya katkısı olabileceğini düşündüğüm bir diğer nokta da işçilerin geldikleri taşrayla olan ilişkileridir. Taşrayla olan ilişkileri, hem yüksek işgücü devrinde hem de işçilerin “bilinç” geliştirmesinde en önemli etkenidir. İşçilerin doğdukları topraklarla olan bağları, özellikle fabrikaların ilk kuruldukları yıllarda sabit kalmıştır. Yeni kurulan endüstriyel işletmelere ya da şantiyelere gelen köylüleri buralara sürükleyen temel motivasyon bir an önce borçlarını ödeyecek kadar para kazanmak ve bir şekilde elinden çıkan toprağı geri almaktır. Bu yüzden köylüye salınan vergi genellikle çalışma süresini belirleyen en önemli etmendir. Türkiye'nin iktisadi durumuyla ilgili bir rapor yazmakla görevlendirilen Walker Hines başkanlığındaki heyet de bu durumu tespit etmiştir: “İşlerin büyük kısmı, vergilerini ödeyecek kadar para kazanmak için bir iki ay çalışıp sonra çiftliklerine dönen çiftçiler tarafından yapılmaktadır.”⁸⁵ İsmail Hüsrev Tökin ise bu süreci şu şekilde açıklamaktadır:

“İçtimai farklılaşmada müstahsillerin mühim bir kısmı istihsal vasıtalarından yani mülkiyetlerinden tecerrüt ederek iş kuvvetini satan müstahsiller haline gelmektedir. Emtiasını satamayan fakat mutavassıta, Murahabacıya olan borcundan dolayı elinden bütün istihsal vasıtalarını borcuna mukabil

---

84 Sovyet Rusya'da benzer bir tartışma için bkz. John Barber, “Working-class Culture and Political Culture in the 1930s”, *The Culture of the Stalin Period* içinde, Hans Guenther (der.), New York, 1990, s. 3-14.

85 Walker Hines vd., *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki, 1933-1934*, Mehmed İhsan Matbaası, Ankara, 1936, s. 238.

alacaklısına devreden müstahsil, yaşamak için ancak kol kuvvetini satmak mecburiyetinde kalmaktadır. Bugün Anadolu'nun her yerinde böyle binlerce köylünün şehirlere yahut diğer iş merkezlerine, demiryolu inşaatı olan yerlere akın ettiğini görmekteyiz.”⁸⁶

Oya Köymen'in Karadeniz Bölgesi'nde bu sürecin işleyişine dair verdiği bilgiler de bu tezi doğrular niteliktedir:

“Karadeniz Bölgesinin bu yolla mülksüzleşen küçük köylülerin önemli bir bölümü de yıllar boyu şehirlerde, kömür işletmelerinde, tarlalarını bir gün geri alabilmek umuduyla çalışmışlardır. Örneğin 1931 yılında Zonguldak Ticaret Odası katiplerinden birinin yaptığı araştırmaya göre, kömür ocaklarında çalışan amelelerin yüzde 80'inin küçük mülk sahibi köylü olduğu ve ocaklara birkaç kuruş arttırdıktan sonra köylerine, tarlalarına dönebilmek umuduyla geldikleri anlaşılmaktadır.”⁸⁷

Muammer Tuksavul'un anılarında da yüksek işgücü devrinin dinamikleri ve işçilerin taşıyıcı olan ilişkileri hakkında son derece aydınlatıcı anekdotlar mevcuttur. Tuksavul Amasya'daki fabrikada köylerine dönen bir grupla arasında geçen diyalog şöyle aktarılır:

- Merhaba arkadaşlar. Fabrikadan mı geliyorsunuz?
- Evet.
- Ne kadar çalıştınız orada?
- 15 gün kadar, beyim. Allah bin bereket versin...
- Bir 15 gün daha çalışsanız, beş on kuruş daha kazansanız iyi olmaz mı idi?
- Beyim evdekiler, çoluk çocuk bizi beklerler. Yiyeceğimiz kıt. Turhal'dan öte beri götürüyoruz, bir de duz yetiştireceğiz köye.
- Anlamadım. Duz mu dedin?
- Evet Beyim. Duz yok! Çoğumuzun bildirdan beri (geçen yıldan beri) duz bile alacak gücü yoktu.⁸⁸

Ülkenin pek çok yerinde “gurbetçilik” bir gelenek haline gelmiş, yıllık çalışma döngüsünün bir parçası olmuştur: “Yurt içinde çoğu köylü olan kalabalık bir erkek nüfusu tarım işlerini bitirdikten sonra gerek tarım, gerek demiryolu ve endüstri işlerinde çalışmak üzere köylerinden ayrılırlar.”⁸⁹ Rize örneğini gözlemleyen Süleyman Kazmaz'a göre:

86 İsmail Hüsrev Tökin, “Anadolu Köyünde Bünye Tahavvülü”, *Kadro*, sayı 14, Şubat 1933, s. 18-24.
87 Oya Köymen, *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*, Boğaziçi Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981, s. 95.
88 Muammer Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s. 359.
89 Süleyman Kazmaz, “İş Hareketlerinin Teşkilatlanması ve Gurbetçilik”, *Çalışma Bakanlığı Çalışma Dergisi*, sayı 12, Kasım 1946, s. 70.

“Erkek 15 hatta daha küçük yaştan itibaren köyünden ayrılarak çalışmak, para kazanmak üzere iş merkezlerine, büyük şehirlere, demiryolu, bina ve benzeri inşaat yerlerine gider. Bir mevsimden başlayarak birkaç yıl süren, hatta bazan göç halini alan gurbetçilik sayesinde aile geçimini tamamlayacak para kazanılır. Ailede bir çeşit işbölümü halinde olan gurbete çıkma ödevi daha çok genç erkekler düşer. Gurbet kalabalık ailelerde sıraya konur. Nüfusu az olan ailelerde erkek gurbete çıkar, kadın da geride kalarak evin işlerini üzerine alır.”⁹⁰

Alınan bütün önlemlere ve verilen bütün eğitime rağmen, gerek çalışma şartlarının kötülüğü ve ücretlerin düşüklüğü gerekse de köydeki hayatta kalma mücadelesi sebebiyle şehir-köy bağlantısının sürmesi, işçilerin köy hayatında kazandıkları alışkanlıklar ve ister istemez edindikleri endüstriyel deneyim arasında melez bir takım pratikler yaratmış olmalıdır. İşçi sınıfı bilincinin gelişimi önünde mutlak bir engel olarak görmek yerine, emek tarihçileri bu yeni normun gündelik hayattaki yansımalarını gün yüzüne çıkarmalı ve erken cumhuriyet emek tarihçiliği için alternatif bir hareket noktası olarak tasarlamalıdır.

Bu noktada önemli olan, işçilerin bu ikili kimliği nasıl yorumladıklarıdır. Bazı örnekler buna dair ipuçları veriyor: Sümerbank Kayseri Dokuma Fabrikası dokuma işçilerinden Mehmet İtil’in beş yıl önce işe “sağlam bir bünye” ile başlayıp müzmin bronşite yakalanması ve bunun sonucunda % 10 maluliyet ve üç aylık 20,32 lira verilerek işten çıkarılması üzerine, Kayseri Tekstil Sanayii İşçileri Sendikası [Yayın] Organı *Gayret*’in⁹¹ yazarları şunları yazmaktadır:

“ Büyük bāni, Allah’ın rahmetine kavuşan Atatürk’ün vecizelerinden birinde, ‘Bu milletin hakiki efendisi köylüdür’ diye buyurmuşlardır. Evet çok isabetli bir buluş... Yurdun dört bucağını çelik ağlarla öreceğ olan işçi, karmı tok, sıhhati yerinde, başında yaptığı işleri küçümsemeden takdirkâr bir amirin bulunması karşısında hergün bir hamle daha kazanacağına şüphenez olmasın.”⁹²

Bu kısa alıntıda görüleceği üzere, 1951 gibi nispeten geç bir tarihte bile işçilerin köylü ve işçi arasında kesin bir ayırım yapmaması, her iki kategoriyi bir ve aynıymış gibi telakki etmesi son derece dikkat çekicidir. Bu alıntının yaygınlığını sınamak için işçilerin anlam dünyalarına ait bildiklerimizi

90 Süleyman Kazmaz, *a.g.m.*, s. 70.

91 Bu dönemde çıkan sendika dergileri/gazeteleri esasen klasik anlamda bir muhalefet odağını temsil etmemekle birlikte sık sık yayınladıkları işçi mektupları ve işçilerin günlük yaşamından kesitler nedeniyle erken cumhuriyet emek tarihçileri için bulunmaz bir kaynak teşkil etmektedirler.

92 A.N., “İşçilerin Haklı Dilekleri”, *Gayret- Kayseri Tekstil Sanayii İşçileri Sendikası [Yayın] Organı*, sayı 18, 10 Şubat 1951, s. 2.

artırmamız gerekiyor. Bunun için daha fazla geç kalınmadan, bu ilk işçiler kuşağının deneyimlerini sözlü tarih gibi yeni yöntemler yoluyla kaydetmeli, sadece işçi hareketinin önderliğini yapmış kimselerin değil sıradan işçilerin de tecrübelerini kayda geçirmeliyiz. Gelecekte araştırmacılara açılacağını umduğumuz arşiv kaynakları ile birlikte bu kayıtlar, işçilik sürecinin ilk aşamaları ve işçilerin hayata ve işe yaklaşımlarına dair son derece aydınlatıcı bilgiler sunacaktır.

VI

Erken cumhuriyet emek tarihçiliğinin bugün içinde bulunduğu durgunluktan çıkması bir anlamda emek tarihçiliğinin kapsamına giren konuların çeşitliliğinin ve ele alınan konuların analitik derinliğinin artırılmasına bağlıdır. Bu ise her şeyden önce fabrikalarda olduğu kadar fabrikaların dışında da kalan, ücretli olduğu kadar ücretsiz de çalışan emek gücünün, erkeklerin olduğu kadar kadınların ve çocukların hikâyesinin de emek tarihçiliği kapsamına alınması ile mümkün olabilir. Ancak emek tarihçiliğimizin bu tip anlatılmamış hikâyeleri kendi kapsamına dahil etmek konusunda henüz yolun başında olduğu söylenebilir. Bu durum, büyük ölçüde çalışma ilişkileri ve iktisat tarihi literatürüne ait bir ön kabulün, yani endüstriyel üretim ilişkileri ile zanaatlara dayalı üretimin bir ilerilik-gerilik ilişkisi içinde olduğunun verili olarak kabul edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Erken cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğinde, gerek sosyal politika merkezli emek tarihi tarzının gerek de *hareket tarihçiliğinin*, endüstriyel işçilik ile tarım işçiliği ve zanaatlara dayalı üretim arasında olduğu varsayılan karşıtlığa aşırı vurgu yaparak, yeni ve verimli alanların araştırmaya açılmasını bir anlamda engellediği söylenebilir.

Aslında zanaatlerin kapitalist üretimin giderek yaygınlaşması nedeniyle yok olmanın eşiğine gelmiş, dolayısıyla mevcut şartlara uyum sağlayamamış, arkaik ve geleneksel bir üretim biçimi olarak tasvir edilmesi ve tarım işçilerinin kendi için bir sınıf oluşturma yeteneğinden yoksun olarak görülmesi yalnızca Türkiye emek tarihçiliğine özgü değildir. Bunlar hem klasik Marksizm'in etkisi altında kaleme alınmış erken dönem Avrupa ve Amerika emek tarihleri hem de geç endüstrileşme paydasında birleşen diğer ülkelerin emek tarihlerine mündemiç bir önyargıdır. Buna mukabil endüstriyel işçilik, hem kapitalist üretim düzenini hem de geleneksel toplumsal normları alaşağı etme potansiyeli taşıdığı varsayılarak “modern” ve “devrimci” olarak tasvir edilmiştir. Erken cumhuriyet emek tarihçiliğinde de bu soyutlama eğiliminin kuvvetli etkisini görmek mümkündür. Osmanlı emek gücü bü-

yük ölçüde geleneksel zanaatlara dayandığı ve nüfusun büyük çoğunluğu kırsal kesimde yaşıyor ve çalışıyor olduğu için, cumhuriyet dönemine devrimci bir işçi sınıfı mirası kalamadığı argümanının altında yatan temel sebep budur.⁹³

Oysa geçmiş yıllarda, özellikle Orta Doğu emek tarihçiliğinde yapılmış çeşitli çalışmalar, bu karşıtlığın geçersizliğini gösteren önemli örnekler ortaya koymuşlardır. Örneğin, Şam'daki dokumacıları konu alan çığır açıcı çalışmasında Sherry Vatter, emek kompozisyonunun bu “premodern” bölümünü oluşturan grupların kendi haklarını müdaafa etmek için son derece “modern” mücadele biçimleri geliştirebildiklerini göstermiştir.⁹⁴ Mısır'da 1881-82 yıllarında yaşanan Urabi ayaklanmasının sosyal kökenini araştıran çalışmasında Juan Cole, zanaatkârların ve lonca mensuplarının bu ayaklanmadaki merkezî önemini ortaya çıkarmıştır.⁹⁵ John Chalcraft ise çeşitli çalışmalarında 19. yüzyıl sonu Kahire'sinde zanaatkârların mücadelelerinin, toplumsal hayat üzerindeki önemini ve Mısır milliyetçiliğinin ortaya çıkışındaki rolünün altını çizer.⁹⁶ Bu ve benzeri çalışmaların da ortaya koyduğu gibi, pek çok tarihsel bağlamda endüstriyel işçilik ve zanaatkârlık arasındaki ayrım 19. yüzyılın sonu itibarıyla ortadan kalkmıştır. Tarih boyunca zanaatkârlar ve endüstriyel işçiler aynı muhitlerde oturmuşlar, benzer kültürel kodları üretmişler ve paylaşmışlar, işe ve hayata karşı benzer duygu ve düşüncelere sahip olmuşlardır. Daha da önemlisi ne kendileri ne de içinde yaşadıkları toplum onları bugün anladığımız manada zanaatkâr ve işçi olarak ayrı ayrı kategorize etmemiştir. Aynı durumun, er-

93 Örneğin Yüksel Akkaya, “Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık 1 (Kısa Özet)”, *Praksis* 5, Kış 2002, s. 131-176; Ahmet Makal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, İmge Yayınevi, Ankara, 1997.

94 Sherry Vatter, “Militant Journeymen in Nineteenth-Century Damascus: Implications for the Middle Eastern Labor History Agenda”, *Workers and the Working Classes in the Middle East* içinde, Zachary Lockman (der.), State University of New York Press, Albany, 1994, s. 1-20. Ayrıca bkz. Sherry Vatter, “Şam’ın Militan Tekstil İşçileri: Ücretli Zanaatkarlar ve Osmanlı İşçi Hareketi, 1850-1914”, *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950* içinde, Donald Quataert ve Erik J. Zürcher (der.), I.B. Tauris Publishers, Londra, 1995, s. 55-96; Sherry Vatter, “Journeymen Textile Weavers in Nineteenth Century Damascus: A Collective Biography”, *Struggle and Survival in the Modern Middle East* içinde, Edmund Burke III (der.), University of California Press, Berkeley, 1993, s. 75-90.

95 Juan R.I. Cole, *Colonialism and Revolution in the Middle East*, Princeton University Press, Princeton, 1993.

96 John T. Chalcraft, *The Striking Cabbies of Cairo and Other Stories-Crafts and Guilds in Egypt 1863-1914*, State University of New York Press, Albany, 2004. Ayrıca bkz. John T. Chalcraft, “The Coal Heavers of Port Said: State Making and Worker Protest 1863-1914”, *International Labor and Working Class History*, sayı 60, Güz 2001, s. 110-24; John T. Chalcraft, “The Cairo Cab-Strike of 1907”, *Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire* içinde, Jens Hanssen ve Thomas Phillip (der.), Orient Institute Press, Beyrut, 2002.

ken cumhuriyet dönemi için geçerli olmadığını düşünmemize sebep olacak, ikna edici hiçbir işaret yoktur.

Genellikle küçük atölyelerde ve evlerde yapılan üretim, 1930'ların hızlı endüstrileşme döneminde de tartışılmaz bir olgu olarak varlığını sürdürmüştü. Ancak dokuma ve deri, bu alanda yaygınlık bakımından küçük üretimin yapıldığı diğer sektörlerden daha öne çıkmıştır. Dolayısıyla erken cumhuriyet emek tarihçiliğinin kapsamına zanaatlerin de dahil edilmesi için deri işleme ve dokumacılık diğer zanaatlerden daha elverişli bir alan teşkil edebilir. Zira hükümetin 1929 yılından sonra tekstildeki gümrük resmini % 50'ye yakın bir oranda arttırması, el tezgahlarında yapılan dokuma faaliyeti için bir anlamda himaye vazifesi görmüştür. Bu tarihten sonra dokumacılık canlanmış ve makine üretimi karşısında ihmal edilemeyecek pazar paylarına ulaşmıştır. 1939-1946 dönemi ise el tezgahında yapılan dokuma faaliyetinin zirveye çıktığı dönemdir. Dünya Savaşı dolayısıyla pamuklu mensucat ithalinin imkansız hale gelmesi, fabrikaların imalatının tamamen askeri amaçlara hasredilmesi el dokumalarına olan rağbeti en üst seviyeye tırmandırmıştır.⁹⁷

Evlerde ya da küçük atölyelerde birkaç kişiyle yapılan dokumacılık faaliyetinin yaygınlığı, erken cumhuriyet döneminde Anadolu'yu gezen hemen herkes tarafından fark edilmiştir. Gezisinin Malatya durağında çarşığı gezen Lilo Linke, küçük bir kulübeden gelen garip sesler duyar. Kulübeye yaklaştığında altı adamın son derece küçük ve tozlu bir odada yere oturmuş bir halde çalıştıklarını fark eder. Adamlar belden aşağıları toprağa açılmış küçük deliklere gömülü, yarı uyur bir vaziyette basit mekanik tezgahlarda beyaz ve sert bir tür kumaş dokumaktadırlar. Yine Linke'nin verdiği bilgiye göre 10-11 metrelik bir kumaşı dokumak işçilerin 12 saatini almakta ve işçiler bunun karşılığında 60 kuruş kazanmaktadırlar. Linke'nin verdiği bilgiye göre Malatya'nın İsmet Paşa Mahallesi'nde bu tarzda en azından 300 kadar dokuma atölyesi vardır. El tezgahlarında dokuma yapan bu işçilerin görünüşleri o kadar kötüdür ki Linke bu adamların sanki kendi kefenlerini dokuduğu hissine kapıldığıını anlatır.⁹⁸

Malatya'ya benzer bir şekilde Isparta'da 1943 yılında 3.250 dokuma tezgâhı vardır. Hemen hemen tamamı kadın olan yaklaşık 10.000 kişi bu sektör-

97 Savaş döneminde dokuma endüstrisinin geçirdiği dönüşümün detaylı bir anlatısı için bkz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "Savaşmayan Ülkenin Savaş Ekonomisi: Üretimden Tüketime Dokuma", *Cumhuriyetin Harcı cilt. 2-Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi* içinde, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 409-63. Genel olarak erken Cumhuriyet Türkiye'sinde dokuma endüstrisinin gelişimi için bkz. Rüstü Dağlaroğlu, *L'Industrie Textile Turquie*, Imprimeria de la Gare, Friborg,, 1941.

98 Linke, *a.g.e.*, s. 204.

de istihdam edilmektedir. Tezgahlar genellikle evlerde kurulmuştur. CHP Isparta Bölge müfettişi Osman Şahinbaş'ın raporuna göre, bu kadın işçiler “ev işlerinden boş kalan zamanlarını halı imaline hasreterek durup dinlenmeden çalışmakta ve ancak kutlayemut [açlıktan ölmeyecek kadar]” geçinmektedirler.⁹⁹ Benzer bir diğer rapor, Isparta'daki dokuma işçileri hakkında daha geniş bilgiler vermektedir: Çalışanlar genellikle 12-40 yaş arasındaki kadınlardır. Ücretleri günlük değil, parça başı esasına göre belirlenmektedir. Dokunan 1 metre halının karşılığında işçiler 1927'de 350-400 kuruş kazanırlarken bu para Büyük Buhran yıllarından sonra 200 kuruşa kadar düşmüştür.¹⁰⁰

Ancak erken cumhuriyet döneminde el tezgahlarında yapılan pamuklu dokumacılığın coğrafi dağılımında ağırlık noktasını Denizli ve çevresi teşkil eder. 1939 yılında Denizli ve çevresinde 10.000'e yakın el tezgâhı vardır ve dokuma işinde yaklaşık 45.000 kişi istihdam edilmektedir.¹⁰¹ Dokumacılık hemen her yerde ya kadın ve çocukların yardımcılık yaptığı aile içi bir işbölümü ile ya da kalfa ve çıraqlardan müteşekkil birkaç işçi çalıştıran küçük atölyeler halinde yapılır. El tezgâhlarında dokumacılık yapanlar, hammaddeyi aldıkları ve dokudukları malı sattıkları tüccarlar ile çeşitli bağımlılık ilişkileri geliştirmişlerdir. Fakat 1929'dan sonraki yeniden canlanma devresinde, ellerinde birikmiş hiç tasarrufu olmayan dokumacılar eski tezgâhlarını faaliyete geçirmek için yaygın olarak çeşitli tüccarlardan hammadde almışlar ve dokudukları malı onlara satacaklarına dair sözleşme imzalamışlardır. Samet Ağaoğlu'nun hesaplarına göre 1930-1939 dönemine denk gelen yıllarda Denizli dokumacılarının % 98'i bu durumdadır.¹⁰² Hatta 1938'den itibaren bu bağımlılık ilişkisini tamamen istismar eden bazı tüccarların küçük atölyeler kurarak kendilerine borçlu olan birkaç dokuma ustasını burada çalıştırmak yoluna gitmişlerdir. Ancak el tezgâhlarında dokumacılık yapanlar, İkinci Dünya Savaşı yıllarında dokudukları ürünlerin kıymetlenmesini fırsat bilerek bu bağımlılık ilişkilerinden kurtulabilmişlerdir.¹⁰³

Zaman zaman “geleneksel” zanaatkarlar, kendi aralarında yaşadıkları gerilimli ilişkiyi doruğa çıkaracak “modern” problemlerle de karşılaşmışlardır. Örneğin, II. Dünya Savaşı yıllarında dokumacılar, yaşanan iplik kıtlığı

99 Osman Şahinbaş'ın bölgeyle ilgili raporu 23.11.1943, BCA CHPK 490..01/662.215.1

100 Bekir Kaleli'nin raporu, 21.1.1936, BCA CHPK 490..01/726.485.1

101 Cillov, *a.g.e.*, s. 32.

102 Samet Ağaoğlu, *Küçük Sanat Meseleleri*, İstanbul, 1939, s. 113.

103 Cillov, *a.g.e.*, s. 45.

dolayısıyla büyük bir sıkıntı içine sürüklenmişlerdi. Bu yıllarda bütün iplik üretimi askeri ihtiyaçları karşılamak üzere seferber edildiğinden, iplik fabrikaları küçük üreticilere tek bir paket bile iplik satamayacak duruma gelmişti. Şubat 1941'de krizin derinleştiğini ve huzursuzluğun büyüdüğünü gören yerel idareciler hükümetin de onayıyla küçük üreticilere dağıtılmak üzere her evin/atölyenin ihtiyacının tespit edildiği listeler hazırlamaya başladılar. Ancak listelerin hazırlanmasında büyük haksızlıklar yaşanır; Isparta milletvekillerinin dokumacıardan gelen şikâyetlere dayanarak hazırladığı raporlara göre listelere girebilenler refaha erişirken, listelere giremeyenler derin bir sefalet içine düşerler. Karaborsa'da iplik fiyatları 9 liradan 45 liraya kadar yükselir. İplik dağıtımından faydalanan bazı ayrıcalıklı dokumacılar, bu ipliği dokuma işinde kullanmak yerine karaborsada satmayı yeğlerler:

“Bugün için muayyen bir zümreye bir refah ve bir saadet vasıtası olan dokumacılık aynı şartlar altında dokumacılık yapan bir değerinin ancak karnını doyurabilmektedir. Yokluktan ve eksik formalite yüzünden iplik verilemeyen bir çok vatandaşın da bugün yarın verilecek gibi avutucu cümlelerle bir kenarda boynunu bükük bekletilmesi her halde şayan-ı memnuniyet bir keyfiyet değildir.”¹⁰⁴

Bu örnekte görüldüğü gibi zanaatlara dayanan üretim, çoğu zaman varsayıldığı gibi rekabetten muaf, geleneksellikten kaynaklanan bir mutedillikçe sahip, barış içinde bir alan değildir.

El tezgâhlarında yapılan dokumacılık örneğinden yola çıkarak düşüncümüzde zanaatlerin de tarihsel bir bağlama oturtulması gerektiği açıktır. Zanaatlerle uğraşanlar çeşitli makro koşullar altında değişik üretim ilişkileri içinde bulunmuşlar ve muhtemelen bunlara göre farklılaşan sosyal ve kültürel davranış kalıpları geliştirmişlerdir. Uygun şartlar oluştuğunda ise, savaş gibi olumsuz şartları bile değerlendirerek özgürleşici pratikleri hayata geçirebilmişlerdir. Fakat zaman zaman da yaygın kanının aksine, kendi içlerinde yeni sömürü mekanizmaları icat etmişlerdir.

VII

Yukarıda tartışıldığı gibi erken cumhuriyet dönemi emek tarihçiliği sadece büyük fabrikalardaki değil, küçük işletmelerdeki ve evlerdeki emek süreçlerini ve nüfusun % 85'inin kırsal kesimde yaşadığı bir ülkede tarım işçiliği-

104 Isparta milletvekilleri R. Ünlü, H. Özdamar, K. Turan, M. Karaağaç tarafından hazırlanan rapor 12.11.1942, BCA CHPK 490.01/662.215.1

ni¹⁰⁵ de araştırmak durumundadır. Ancak her iki durumda da üretim yapılan mekânın kapılarının ardına kapanıp kalmaktan kaçınmalıdır. Her yerde olduğu gibi bu dönemde ve bu coğrafyada da, işçi sınıfı bilinci yalnızca işyerinde oluşmamıştır. İşçi olarak nitelenen kategori diğer pek çok sosyal kategoriyle etkileşime girerek, bazen uyumlu bir beraberlik sağlayarak, bazen kesişerek ve bazen de birbirini dışlayarak şekillenir. Dolayısıyla işçilerin bilinçleri pek çok değişik faktörün etkileşimi sonucunda oluşmuştur. Diğer toplumsal kimlikler gibi işçi kimliği de son derece karmaşık ve çok boyutlu bir yapıdır. Bu karmaşıklığı yakalamak için işçilerin hayatını mümkün olan en geniş sosyal, kültürel ve politik bağlamda ele almak gerekir. Bunun için emek tarihçiliğini işçilerin sadece işyerindeki deneyimlerine yoğunlaşan dar anlamından kurtararak, yaşadıkları toplum içindeki bütün ilişkilerini, gündelik hayat alışkanlıklarını, boş zaman aktivitelerini, din ve milliyetçilik gibi konular karşısındaki tavırlarını da kapsayacak şekilde, en geniş anlamıyla anlamaya başlamalıyız. Dolayısıyla Kayseri, Nazilli, Karabük veya diğer başka bir fabrikada çalışan işçilerin ya da Gaziantep'te, Buldan'da, Isparta'da, Konya'da küçük imalat yapan zanaatkarların hikâyesini yazarken, onların sosyal ilişkilerine, günlük deneyimlerine ve işyeri deneyimlerinin hayatları üzerinde yarattığı etkiye daha büyük bir dikkat göstermeliyiz.

Örneğin, Zonguldak Kömür Madenleri'ndeki emek süreçleri üzerinde çalışıyor, buradaki işçi sınıfının tarihini yazmak istiyorsak, işçi işveren ilişkilerinin ötesinde ama onu da kapsayan çok daha karmaşık fakat o oranda meşru sorular sorabiliriz. Mevcut arşiv belgeleri bu gözle yeniden okunursa elimize çok değerli bilgiler geçecektir. Bu belgelerin birinden anladığımız üzere, madenin derinliklerinde çalışan bir işçisinin kafasını en az çalışma şartlarının kötülüğü ve aldığı paranın düşüklüğü kadar meşgul eden bir diğer mevzu evlenmek için gereken yüksek başlık paralarıydı. Kız ailesinin bir madenciden 40-300 lira başlık parası istemesi söz konusu dönemde bir gelenek haline gelmişti. Ayrıca bu parayı ödeyebilse bile madenciler evlenebilmek için muhtar ya da ağaların onayını almak zorundaydı. Bu yüzden pek çok madenci sevdiği kızla evlenemiyordu. Müfettişlerin so-

105 Tarım işçiliği erken cumhuriyet elitlerinin önemli bir gündem maddesi iken, aynı ilgiyi emek tarihçilerinden görememiştir. Oysa ülkenin pek çok yerinde ortaklıktan başka toprak sahibinin üretim için gereken diğer bütün girdileri sağladığı bir tarım işçiliği gelişmiştir. Tarım işçilerinin ücretleri toprak sahibiyle yapılan anlaşmaya göre para ve/veya ayniyat şeklinde ödenmekteydi. Bu dönem tarım işçiliği ile ilgili geniş bilgiler veren kaynaklar arasında Hilmi Uran, *Adana Ziraat Amelesi*, Türksözü Matbaası, Adana, 1341/1925; Cemil Çalgüner, *Türkiye'de Ziraat İşçileri*, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1943; İhsan Erkul, *Türkiye'de Ziraat İşçileri ve Bunlara İlişkin Çalışma Hukuku*, Yörük Matbaası, İstanbul, 1967; Kazım Köylü, *Türkiye'de Büyük Arazi Mülkleri ve Bunların İşletme Şekilleri*, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1947.

ruharına cevap veren bir işçinin sözleri bu durumu son derece dramatik bir şekilde yansıtır:

“10 yıl önce köylerdeki kızların madenlere gelen Almanlarla evlendirileceğine dair söylentiler çıkmıştı. Almanlarla evlendirilmekten korkan pek çok kız sevdiklerine kaçmıştı. Ah! keşke yeniden böyle bir söylenti çıksa da evlenebilsek. Yoksa evleneceğimiz yok. 50 lira biriktirmemiz mümkün değil.”¹⁰⁶

Bu küçük ve önemsiz görünen örneğin de ortaya koyduğu gibi işçilerin müfettiş raporlarına yansıtacak kadar “başka” dertleri de olabilir. Onların iş başında geliştirdiği davranış kalıpları elbette emek tarihinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Ancak bu tip ayrıntılar daha gerçek, daha insani ve daha ayakları yere basan bir işçi kimliğini tarihsel anlatımıza yerleştirmemize yardımcı olacak, bir anlamda onlar adına konuşmamızın önüne geçecektir.

VIII

Türkiye’de sınıf farklılıkları derinleşip alt sınıfların yoksulluğu ve yoksunluğu devam ettiği müddetçe, sınıf analizi Türkiye toplumunu anlamak ve sömürü ilişkilerine karşı çare bulmak için verimli bir araç olma özelliğini koruyacaktır. Bu noktada işçilerin işyeri ve işyeri dışındaki hayatlarının her boyutunu tarihselleştirmenin ve daha da önemlisi onları tarihsel anlatının merkezine bu deneyimleri yerleştirmenin, hatta sınıfa içkin çatlakları ortaya koymanın sınıf analizini zayıflatmayacağını altını çizmek durumundayız. Bu, klasik yaklaşımların tespit ettiğinden çok daha geniş bir dayanışma ve mücadele ağını ortaya çıkaracağı, hiç ummadığımız yerlerde sonuç alıcı öznellikleri ortaya koyacağı için tam tersine bir etki yapacak ve sosyal eşitsizlikleri aşma mücadelesine geniş bir esneklik ve yeni bir dinamizm kazandıracaktır.

Erken cumhuriyet dönemi emek tarihçiliği geleceğe yönelik iyimserliği canlı tutmak açısından hayatî bir önem taşımaktadır. Çünkü bu dönem, tarihçiliğimizde en çok mitleştirilen, en çok dondurulan, tarihsel bağlamından en çok koparılan dönem olma özelliğini hâlâ koruyor. Ve tam da bu özelliği yüzünden, pek çok sömürü ilişkisine ideolojik ve politik destek sağlayan sorgulanamazlık alanları yaratıyor. Erken cumhuriyet dönemi emek tarihçiliği, dünyada emek tarihçiliğinin içine düştüğü krizi doğru değerlendirip inceleme alanlarını genişletir ve derinleştirebilirlerse bugüne kadarki “sefaleti” avantaja dönüştürebilir ve yeni sorgulanamazlık alanlarının oluşmasını engellenmesine katkıda bulunabilir.